

הגלילה

גיליון מספר 47 | תמוז תש"פ | יולי 2020

עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מה בגיליון דבר העורכת, אסתי ינקלביץ

ל"ג בעומר צוין השנה באופן שונה, והמירון לא ארח השנה למעלה מחצי מיליון חוגגים שפוקדים אותו מידי שנה. מציאות זו העלתה תהייה המתקשרת לענייננו; כיצד משרתים אתרים היסטוריים את רבבות עולי הרגל הפוקדים אותם? מה מצבם של המבנים במירון? בשנת 2014 יזמה המועצה לשימור אתרים סקר שימור במתחם קבר הרשב"י במירון במטרה לקדם את שימור האתרים במכלול. מאמרה של אדר' ענת אסתרליס מבוסס על נספח שימור לתוכנית מתאר מתחם ציון הרשב"י במירון שנערכה על ע"י אדר' ענת אסתרליס ואדר' עדי חימוביץ-אדניה ודר' דותן גורן בשנת 2014 עבור מינהל התכנון. ענת אסתרליס נאותה לשותף אותנו בתמצית ממצאי הסקר, בשאיפה שנושא זה יחזור לסדר היום של השימור ושמקום חשוב זה בתולדות עמנו יזכה לתיעוד ושימור ראויים.

בהמשך הגיליון מביא ד"ר דרור בן-יוסף, ממונה מורשת מחוז צפון - רשות הטבע והגנים, במחשבות על שימור מורשת. מורי הדרך הוותיקים עמירם אידלמן וניר קינן חקרו את סיפורו של קרב בילטון שהתחולל בין ה-8 ל-12 באוקטובר 1948, ומציגים את שדה הקרב, את סיפורם של הלוחמים והחללים שנותרו בשטח, ואת הנסיבות בעטיין נותר הקרב עלום. על סיפורה של שימור התחנה המשולשת בהגושרים כתבו אורי ברגר וג'וני פיטרסון מרשות העתיקות, ונסיים עם מאמר של עמיחי קובלינגר, תלמיד מ"א מהחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה, 'שימור מבנה תחנת רכבת העמק בית שאן - על מה ולמה שם', שנכתבה במסגרת הקורס 'תהליך השימור ויעדיו החברתיים'.

קריאה מהנה ונתראה שוב בקרוב.

ימים אלה מזמנים מציאות אחרת ואחרי הפסקה ממושכת אנו שמחים לחזור עם גיליון חדש, שונה באופיו מקודמיו. גיליון זה מוקדש בעיקרו לסיכום, אותו מביא אורי בן ציוני מנהל מחוז צפון, לשנת 2019 בהיבטי שימור בגולן, בגליל העליון ובגליל המערבי וכפי שתראו, הפעילות במחוז צפון כוללת אתגרים רבים, עשייה מבורכת, הישגים וגם מאבקים. הגיליון הבא יוקדש לגליל התחתון והעמקים.

חילופי העונות ואיתם חילופי הצבעים מירוק לצהוב מביאים מראה חדש לגליל ומעוררים מחשבות על חבל ארץ מיוחד זה על כל מרחביו וחלקיו. בגיליונות הקודמים הקדשתי מדור למשמעות המושג "הגלילה" והנה מזדמנת לנו הצצה נוספת למשמעות שמו של הגיליון שלנו המקשרת בין עבר להווה.

חוקר הספרות יוסי שוויג פרסם במוסף תרבות וספרות של עיתון "הארץ" (י"ד באייר תש"פ, 8.5.20) את סיפורו של ס' יזהר "לילה במירון: ציור", המספר על הילולת ל"ג בעומר, סיפור שמצא שוויג בעיזבונו של הסופר. במאמר הנלווה עוסק שוויג בשאלה מה הביא את יזהר הצעיר לבקר בגליל, במירון בל"ג בעומר תרצ"ב (1932), ממנו ניתן ללמוד כיצד נחוג ל"ג בעומר בימי המנדט הבריטי, וכיצד היה לחג לאומי ומרכזי בחיי היישוב באותם הימים. "נוף הגליל נתפש בזמן ההוא כמקום בתולי מלא ערגה, ובמובן עמוק יותר כסמל לסוד הכמיהה אל הקדושה בחיי החולין של החלוצים. "ההליכה אל הגליל" היתה סיסמת קסם בפי חלוצי העלייה השנייה, ומירון, שנתפסה במשל הדורות כמקום מקודש, משכה אליה לא רק את בעלי האמונה אלא את כל מי שביקש לממש את אותה "הליכה גלילית" מתחדשת (שם).

סוגיות שימור בקבר הרשב"י במירון, ענת אסתרליס

בית הכנסת העתיק במירון תואר רבות על ידי נוסעים ועולי רגל שהגיעו למירון במהלך הדורות, ובנייתו יוחסה לרבי שמעון בר יוחאי - כאחד מ-24 בתי הכנסת שהקים בגליל. משקוף הפתח המרכזי הסדוק, שנותר על כנו בהתמדה עיקשת חרף רעידות האדמה שפקדו את האזור, נקשר על ידי יהודי הגליל לבואו של המשיח, האמור - על פי ספר הזוהר - להתגלות בגליל. על פי מסורת אנשי הגליל, שהשתמרה בעיקר בפי יהודי צפת וידועה עד היום בקרבם, כאשר יפול משקוף בית הכנסת 'אז יבא משיחנו במהרה בימנו'. מסורת זו תועדה כבר בשנת 1495 לסה"נ, על ידי תלמידו של ר' עובדיה מברטנורה מירושלים. בשנות ה-60 של המאה ה-20 לסה"נ חיזק אגף העתיקות של מדינת ישראל את הסדק במשקוף עם בטון, בל יפול מנומנט חשוב זה. לרגלי בית הכנסת, ממזרח, נחשפו בתי מגורים נאים של היישוב הקדום מירון.

והאוכלוסייה בו השתנתה בהתאם לשלטון ששלט בארץ ישראל. הכפר היה כפר יהודי החל מהכיבוש החשמונאי (שנת 100 לספירה לערך) ועד לתקופה הרומית ביזנטית (המאות ה-3-5 לספירה). במקום נמצאו שרידי בתים ופעילות חקלאית וגם בית כנסת מרשים שנבנה על מדרגה שנחצבה בגוש סלע. במקום גם טרסות ושרידי חקלאות מסורתית.

השרידים הארכיאולוגיים המרשימים ביותר, הנראים בשטח עד היום, הם שרידי היישוב מירון מן המאות השלישית-רביעית לסה"נ. שרידים אלה נחפרו ונחשפו בחלקם בחפירות ארכיאולוגיות במהלך שנות ה-70 של המאה ה-20, על ידי משלחת אמריקאית בראשות הארכיאולוגים א' וק' מייסר וג' סטרינג'. היישוב השתרע לאורך המדרון הדרום מזרחי של הר מירון ובפסגת הגבעה, מצפון לקבר הרשב"י, נשתמרו חורבות בית הכנסת.

אזור קבר הרשב"י במירון הוא אתר היסטורי בעל ערך מיוחד, זהו אתר רב שכבתי ומורכב, בו באים לידי ביטוי היבטים רבים: דתיים, היסטוריים ואדריכליים המבטאים את התפתחות המקום לאורך אלפי שנים. האתרים במירון מתחלקים לשלוש קבוצות עיקריות:

- ♦ **אתרים היסטוריים קדומים-ארכיאולוגיים** - טרסות, גיתות, גומחות/שקתות חצובות בסלע
- ♦ **אתרים דתיים ואתרי עליה לרגל** - בית הכנסת העתיק של מירון ושרידי הכפר העתיק מירון
- ♦ **אתרים היסטוריים אדריכליים**

אתרים היסטוריים-ארכיאולוגיים

באזור הכפר העתיק מירון קיימים ממצאים החל מן התקופה הכלקוליתית (האלף החמישי ועד למחצית הראשונה של האלף הרביעי לפני הספירה). הכפר היה מיושב לאורך השנים

צילום: ענת אסתרליס, דצמבר 2013

התמונה פורסמה בשנת 1899 בספר "מראה ארץ ישראל והמושבות" שיצא לאור ע"י ישעיהו רפאלוביץ

בחפירות נחשפו יחידות מגורים גדולות עם חצרות ומקוואות, בתי בד, מחסני מזון וכן מטבעות רבים, כולם מעידים על רמה כלכלית גבוהה שהיתה ביישוב לצד הקפדה הלכתית של תושביו. כלי חרס רבים שנוצרו בבית היוצר בכפר חנניה בגליל התחתון (כלים המוזכרים בתלמוד בשל איכותם הגבוהה), נמצאו בחפירות, חלקם הכילו שרידי מזון שרוף ועל קנקן אחד אף נמצאה כתובת חרותה עם המילה 'אש'.

היישוב מאופיין ברחובות מרוצפים ומערכות ניקוז וביוב מפותחות למדי. הרחובות מצטלבים בזוויות ישרות והבתים לצידם. היישוב היה מתוכנן מראש ומחולק לרבעים נפרדים.

גומחות/שקתות חצובות בסלע באזור הכפר העתיק מירון, צמחיה מקומית אופיינית צילום: ענת אסתרליס, דצמבר 2013

אתרים דתיים ואתרי עלייה לרגל

קברי צדיקים:

- ◆ ציון רב שמעון בר יוחאי ובנו אלעזר
- ◆ קבר רבי יבא סבא/רבי אדא סבא
- ◆ מערת הלל הזקן ותלמידיו
- ◆ קבר רבי יוחנן הסנדלר
- ◆ קבר רבי יוסי בן קיסמא
- ◆ קבר רבי המנונא סבא
- ◆ בית הקברות העתיק של מירון

מסביב ליישוב העתיק של מירון קיימות עשרות מערות קבורה מתקופת המשנה והתלמוד, חלקן פתוחות וחשופות וחלקן מכוסות ופתחיהן אינן נראות לעין. באחדות מהן נמצאו שרידי קבורה מקוריים, כולל גלוסקמאות מאבן. מערות קבורה אחדות מיוחסות ומקודשות כקבריהם של חכמי התלמוד והזוהר.

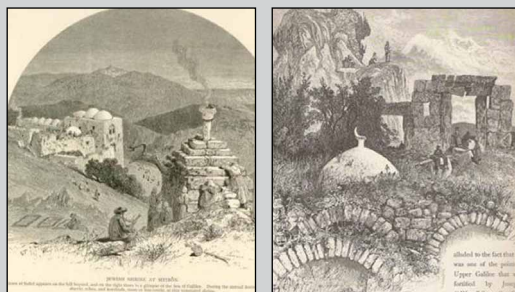
על פי המסורת הגלילית, ציון קבריהם של ר' שמעון ובנו במבנה 'בניין הרשב"י' מתייחסים לקברים אשר נמצאים במערה שמתחת, אך אין תאור של המערה עצמה. מעדויות שונות נראה, שבמהלך אלף השנים האחרונות לפחות, מערת הרשב"י סגורה, ומעליה נבנו ציונים לקברים. מעל לציונים אלה הוקם במאה ה-16 בניין שבנייתו יוחסה לר' אברהם גאלאנטי מצפת. במרחק מה מדרום לבניין מערת הרשב"י, קיימת מערת קבורה נוספת, פתוחה, המיוחסת להלל ותלמידיו. זו אחת ממערות הקבורה הגדולות והמרשימות בגליל, עם תאי קבורה גדולים ושקתות קבורה מקוריים רבים הנמצאים בפתחה ובתוכה, שזמנם מתקופת המשנה והתלמוד. בקיר הדרומי, משני צידי הפתח מבפנים, תבליטי ראשי שוורים. כיום מערה זו סגורה.

היהודית בעיר לחגוג את ל"ג בעומר (י"ח באייר) בקבר רשב"י.

בדורות הבאים התפשט מנהג זה בקהילות המזרח ובקהילות החסידים והתקבע במאה ה-19 בימים שיוחדו הן לתפילה והתייחדות והן לששון ושמחה. לאחר הגעת ספר התורה בתהלוכה מצפת למירון, התבצעה 'ההדלקה' על ציון הרשב"י אשר סימנה את האות לפתיחת ההילולה (הדלקה זו היא המקור למדורות של היום ככל הנראה). חג המים הפך לחג האש.

לכיסוי אחזקת המקום הקדוש תרמו החוגגים והקדישו לבית הכנסת ספרי תורה ותשמישי קדושה. במהלך ההילולה נהגו משפחות החוגגים לקיים את טקס 'החאלקה', התספורת הראשונה של הבן בהגיעו לגיל שלוש (טוענים כי יתכן שמנהג זה הגיע מהבדווים). בראשית המאה ה-20 החלו להשתתף בל"ג בעומר במירון גם חברי התנועה הציונית וההילולה קיבלה צביון של חג לאומי והתקשרה למרד בר כוכבא. בשנים הבאות הפכה ההילולה ל'אטרקציה' במסלול התיירות בארץ ישראל ונטלו בה חלק בני 'היישוב הישן' ובני 'היישוב החדש'.

ברבות השנים נתקשרו בקבר רשב"י ובקברי הצדיקים במירון אגדות, סגולות ונסים. בעת צרה ומצוקה התפללו בו יהודי צפת למען אחיהם בגולה ובזכות הנדיבים שתורמו לפרנסתם. כן נהגו בני הקהילה היהודית הצפתית להשתטח על הציון בעת עצירת גשמים ובמועדים קבועים. מאמינים הגיעו לשהות בקבר הרשב"י גם בערב יום הכיפורים, שבו על-פי המסורת הובא למנוחות בנו ר' אלעזר במסורות שונות נטען כי בסמוך נקבר גם ר' יצחק המזוהה כתלמידו או שמשו של רשב"י. במסורת מאוחרת נטען כי מדובר באמורא ר' יצחק נפחא וציונו נמצא בחצר הקבר.

ציון הקבר, מערות הקבורה, בית הכנסת של מירון וקבר הרשב"י

קבר רשב"י כמוקד יהודי לעלייה לרגל

מהמאה ה-12 ייחסו יהודי הגליל ועולי-הרגל לארץ ישראל סגולות הקשורות בשפיעת מים למערת ר' הלל הזקן ור' שמאי הזקן במירון (כיום מערת הלל הזקן). העניין במערה התמקד באבן חלולה, שניצבה במרכז ונתמלאה חליפות במים ממקור נעלם, שלא בדרך הטבע. ייסודו של פולחן זה היה בגלגול או עיבוד של תהליך מאגי, שהוביל לעריכת טקסי תעניות גשמים סמוך למערה כאשר בבסיס הייתה הציפייה להופעת המים כביטוי סימבולי לגשם. עד לשלהי המאה ה-15 נהגו לערוך במערה את טקסי המים ותכונותיה נודעו גם במאה השש-עשרה, אם כי עמדו בצל הפולחן בקבר רשב"י, שהפך בעת ההיא למוקד העניין של עולי-הרגל למירון. בתקופת "תור הזהב של צפת" (1525-1575) החלה האוכלוסייה

עלייה יהודית לרגל למירון צילום משנה 1920

אתרים היסטוריים אדריכליים

- ◆ "מושב זקנים" וישיבת בר-יוחאי (כיום ישיבת "בני עקיבא")
 - ◆ מבנה הציון מעל קברו של רב שמעון בר יוחאי
 - ◆ שרידי הכפר הערבי מירון
 - ◆ שתי עמדות תותחים או שמירה מימי המנדט הבריטי או מלחמת העצמאות
 - ◆ בית הקברות ההיסטורי של מירון
- (על הצפון במלחמת העצמאות ראו במאמר על קרב בילטון).

המבנה המרכזי של ישיבת בר יוחאי
מושב זקנים במירון
צילום: דותן גורן, 2012

"מושב זקנים" הוא מבנה ישיבה המשמש היום כישיבת בני עקיבא שהוקמה כחלק מתופעת עליה והתיישבות של יהודים דתיים סמוך למקומות קדושים בא"י בסוף המאה ה-19.

השטח נרכש מערביי כפר מירון בשנת 1898 ובמקום נבנתה חצר ומבנים במטרה ליישב שם מניין זקנים אמידים שיעסקו בלימוד תורה. בראשית המאה העשרים לא שפר גורלו של מושב הזקנים במירון, ובעיתונות העברית פורסמו קריאות של רבנים להעניק לו תמיכה כלכלית. בה בעת פעלו ראשי המוסד למשיכת צעירים להתגורר בו באמצעות הקמת ישיבה לאברכים ותלמידי חכמים. במקום נמצאו מספר מבנים לשימוש ציבורי: בית-מדרש, בית מרחץ, תנור לאפייה, בורות מים ובית להכנסת אורחים. בשנת תרפ"ט (1929) תאר פנחס ב"צ גרייבסקי את ישיבת בר יוחאי ואת מושב הזקנים במירון, הבנוי בצורת האות ח: "המוסד הזה מכיל חצר גדולה עם עשרים וחמשה בתים, שבהם גרים בקביעות תלמידי חכמים, זקנים וזקנות, ומתכלכלים מקופת המוסד. המוסד מסודר בטיב טעם, עם כל הנוחיות, בכל בית ובית זורמים מים חיים על ידי ברזים מיוחדים, ישנו גם בית מרחץ עם אמבטיאות, ובכלל שורר נקיון מופתי בכל המוסד... לפני הבתים ישנו גם גן יפה, ומשני צדי הדרך המובילה אל המוסד נטועות שתי שדרות עצים יפים". במאורעות תרפ"ט (אוגוסט 1929) ניצלו חייהם של שוכני המקום, אך בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) הוא ניטש בהדרגה, עד שנעזב סופית במלחמת העצמאות, במהלכה שימש האזור כבסיס לכוחות 'צבא ההצלה' בפיקודו של קאוק'גי שהתמקם בקבר הרשב"י לאחר מבצע דקל וכיבוש הגליל התחתון. במבצע 'חירס' (28-31.10.1948) נכבש הכפר הערבי מירון וצומת מירון בידי צה"ל (חטיבה 7, כרמלי, גולני ועודד). הקימה תנועת בני עקיבא את ישיבת בר יוחאי במבנה ההיסטורי של המוסד ועל שרידיו של הכפר הערבי.

בית העלמין היהודי העתיק במירון

בית העלמין היהודי העתיק במירון נמצא כ-100 מ' ממזרח לכניסה לקבר הרשב"י וגובל בבתי המושב מירון. מהממצאים של שרידי המצבות בשטח עולה כי ראשית הקבורה בבית העלמין החלה סמוך להקמת מושב זקנים במירון - הכיתוב של המצבה הקדומה ביותר שנמצאה הוא משנת תרנ"ט (1898/1899). נראה כי המקום שימש בתחילה לקבורת הזקנים שהתגוררו במוסד.

שימוש נוסף בבית העלמין אירע בעקבות האסון במירון, שהתרחש בהילולת ל"ג בעומר תרע"א (15.5.1911) ובו נספו אחד-עשר איש (שבעה מתו במקום והיתר נפטרו מפצעים בצפת). בשעת ערב התאסף על גג ציון רשב"י קהל רב וצפוף לחזות ב'הדלקה', אך זמן קצר לאחריה נשבה רוח פתאומית ופיזרה את הלהבות לכל עבר. מפתח האש נזעקו ההמונים לאחור והביאו לקריסת מעקה הגג אל חצר המבנה.

מהכיתוב על המצבות שנשתמרו בבית העלמין אנו למדים כי נקברו בו גם בתקופת המנדט הבריטי וגם לאחר הקמת מדינת ישראל. כך למשל נקבר במקום חיים אדרעי (תר"ג-תר"ץ) (1853-1930), מרבני העדה הספרדית בצפת, שבצוואתו ביקש להיקבר במירון. כיום נמצא בית העלמין במצב של הזנחה מתמשכת, במקום ובסביבתו אין כל שילוט והכוונה.

בית העלמין העתיק של מירון, מבט מלמעלה
צילום: ענת אסתרליס, דצמבר 2013

בית העלמין העתיק של מירון, מבט מלמטה
צילום: אורי בן ציון, דצמבר 2013

במהלך מלחמת העצמאות במסגרת מבצע 'חירס' (28.10.1948 - 30.10.1948) כבשו לוחמי חטיבה 7, כרמלי, גולני ועודד, את מרכז הגליל העליון ו"צבא ההצלה" של קאוק'גי, שהתמקם לאחר מבצע "דקל" וכיבוש הגליל התחתון בקבר הרשב"י, נמלט מן האזור. בתחילת המבצע, בבוקר ה-29 באוקטובר 1949, יצאה חטיבה 7 מכיוון צפת וכבשה את הכפר מירון ואת צומת מירון. אחרי מלחמת העצמאות בשנת 1949, הוקם במקום המושב מירון על ידי עולים מהונגריה ומרומניה

וחיילים משוחררים דתיים ("הפועל המזרחי") לוחמי מלחמת העצמאות. המושב הוקם על אדמות הכפר הערבי מירון, שחרב במלחמת העצמאות ועל אדמות שרכשה קק"ל באזור.

מבני הכפר הערבי מירון,
סמוך לישיבת בני עקיבא
צילום: אורי בן-ציון, 2013

סיכום:

במירון עומדים מערות וקברי צדיקים, אתרי עליה לרגל והילולה מפורסמת, אתרי התיישבות לצד המקומות הקדושים של המאה ה-19, יישוב היסטורי ששורשיו היהודיים מהתקופה ההלניסטית ועד לביזנטית. עדויות לתקופות רבות לאורך ההיסטוריה, כולל מלחמת העצמאות. האתר הוא נוף תרבות היסטורי.

נופי תרבות מייצגים "יצירות משולבות של הטבע והאדם", ...הם מעידים על התפתחות החברה האנושית וההתיישבות לאורך זמן, בהשפעת אילוצים פיזיים ו/או הזדמנויות שהסביבה הטבעית יצרה ובהשפעת כוחות חברתיים, כלכליים ותרבותיים שנבעו מכך, פנימיים וחיצוניים כאחד. יש לבחור אותם הן... על סמך ייצוגיותם מבחינת אזור גיאוגרפי-תרבותי מוגדר בבירור, וכן על סמך יכולתם להמחיש את האלמנטים התרבותיים המהותיים והמובחנים של אזורים אלה" (הנחיות אופרטיביות ליישום האמנה למורשת עולמית 1972, נספח 3 - הנחיות לרישום סוגים שונים של אתרים ברשימת מורשת עולמית, אונסקו, מהדורה 2005/2).

יש חשיבות רבה לשמירה על ריבוי הפנים של מירון. לצורך כך נדרשת שמירה על המרכיבים הבנויים והבלתי מוחשיים והנופיים של מרחב זה, בלי להעדיף תקופה זו או אחרת. נדרש מחקר ותייעוד נוסף ושמירה על מגוון הערכים והסמליות עבור מגוון המבקרים במקום.

מאמר זה מבוסס על נספח שימור לתכנית מתאר מתחם ציון הרשב"י במירון שנערכה על ע"י אדר' ענת אסתרליס ואדר' עדי חימוביץ'-אדניה ודר' דותן גורן בשנת 2014 עבור מינהל התכנון.

מבני הכפר הערבי מירון, סמוך לישיבת בני עקיבא
צילום: אורי בן-ציון, 2013

צוק העיתים וההפסקה שנכתפה על רבים מתושבי ישראל מפעילותם השוטפת בתחילת שנת 2020 יצרו גם הזדמנות להימנע מפעילויות שוטפות ו"כיבוי שריפות" ולסכם את פעולותינו בשנה האחרונה. להלן סיכום הנעשה בהיבטי השימור בצפון, בחלקו הצפוני של המחוז, הן של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל והן במסגרות אחרות.

קרדיטים ותודות מוזכרים בסקירה הנ"ל אך מלבדם תודה לאנשי המועצה לשימור - להנהלה, למטה, למנהלי המחוזות, למתכננים, לעובדי השימור הפיסי ולמחלקת החינוך. הרבה פרטים המוזכרים בסקירה זו נעשו בזכותם. תודה למשרד התרבות והספורט ולאגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת - השותפות העיקריות למיזמים שבהם שותפה המועצה לשימור. תודה לאנשי הוועדה המחוזית צפון - על הרגישות ועל המקצועיות בהטמעת נושא השימור בשנים האחרונות, לוועדות המקומיות, להנהגות המקומיות ולציבור הרחב במחוז, שמניעים את היוזמות ופעילויות השימור.

צפון הגולן

הכרזת גן לאומי עין צנובר

באזור בסיס צנובר, שממזרח לצומת בית המכס, מצוי עין צנובר - מעיין גדול נובע באפיק נחל סנאבר - מיובלי נחל המשושים. בריכת המעיין וחורשת אקליפטוסים שסביבה נמצאו עד היום בשטחי המחנה הצבאי צנובר - בעבר מחנה צבאי סורי. לאור חשיבות המעיין ויופיו ולאחר שנים של חיכוכים בין מטיילים לבין הצבא על רקע הביקורים באתר - אושרה במהלך 2019 תכנית (219-0482125) להכרזת האתר וסביבתו כגן לאומי עין צנובר (242 דונם) - אתר עתידי שיקלוט קהל בתשלום ויכלול חניון לילה. התכנית מכריזה על 208 דונם נוספים, במורד ערוץ הנחל, כשמורת טבע עין צנובר.

שלושה ממבני המחנה הצבאי הסורי מצויים בתחום הגן הלאומי המוכרז ושניים מהם הוכרזו במסגרת התכנית לשימור. זאת נקודה חשובה כי מבחינתנו מדובר על ראייה תקדימית, שבה מבני הצבא הסורי מקבלים משמעות וערכים לשימור.

אמנם אנשי רשות הטבע והגנים הציגו את המבנים כ"חסרי חשיבות" וראש המועצה האזורית גולן דאז, אלי מלכה, הדגיש בדיון בוועדה המחוזית צפון כי: "המבנים אינם לשימור באופן ודאי" ו"יש מאות רבות של מבנים כאלה שפזורים בגולן. לכן כאן לא צריך להיכנס לעניין של שימור. אם כבר אז סיפור העתיקות הוא העניין". כאן מייצג מר מלכה גישה שהיתה מאוד דומיננטית עד כה, בעיקר בגולן - מה ש"חשוב" הם שרידים (שכיום אינם גלויים) של הכפר היהודי מימי בית שני, שאולי יימצאו כאן בעתיד, ואולם השכבה ההיסטורית של השליטה הסורית במקום עד מלחמת ששת הימים אינה שכבה "חשובה" שמעשירה את המבקרים במידע ראוי.

ואולם, באותו דיון דרשו מתכנן המחוז- יהונתן כהן ליטאנט וחברת הוועדה המחוזית - סיגלית שפילמן, לבחון שוב את מעמדם וחשיבותם של אותם מבנים והעבירו את הבדיקה ליועץ השימור של הוועדה המחוזית דאז - רז עפרון. כתוצאה מכך הוכרזו שניים ממבני הבסיס הסורי כמבנים לשימור. מאז נכנס לתפקיד יועץ השימור של הוועדה המחוזית אדר' אמיר פרוינדליך ניכר שינוי במגמה. פרוינדליך מייחס חשיבות גבוהה לתיעוד ולסימונם לשימור של מבנים היסטוריים בגולן.

דרום הגולן

שרידי מוצב צה"ל בגן לאומי סוסיתא

במהלך שנת 2019 יזמה רשות הטבע והגנים תכנית הקמה של מרכז מבקרים לגן לאומי סוסיתא. העיר המרשימה, הידועה לנו מהתקופות ההלניסטית והרומית-ביזנטית, האוצרת בתחומה עוד סיפור, שבזכות היוזמה הנ"ל ניתן יהיה לספר גם אותו - סיפור המוצב שנכבש והוקם ע"י צה"ל בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים.

שרידי המוצב כוללים שני מבנים, תעלות קשר, עמדות ירי ואף שרידי רכבל שחיבר בין המוצב לקיבוץ עין גב (תוכנן ע"י סא"ל דוד לסקוב). שני מבני המוצב משמשים את המשלחות הארכיאולוגיות שחופרות באתר בשנים האחרונות.

המועצה לשימור, שנתבקשה לאשר את בקשת ההיתר להפיכת מבני המוצב למרכז מבקרים, דרשה הכנת תיק תיעוד לסיפור המוצב הישראלי. תיק התיעוד הוכן ע"י רט"ג ורשות העתיקות.

לפי התיעוד להלן הרקע ההיסטורי להקמת המוצב:

"במלחמת העצמאות כאשר הסורים נעצרו בגזרת עמק הירדן, הם כיוונו את מאמציהם לעין גב, במטרה להשתלט על כל הגדה המזרחית של הכנרת, וכן

המבנה הצפוני

המבנה הדרומי

לכיוון משמר הירדן, במטרה לאיים בנייתוק הכביש אל הגליל העליון (כביש 90 של ימינו). בתחילת יוני, החלו התקפות גישוש על מטרות בפאתי עין גב. כמו כן, נראה ריכוז כוחות סורי על הר סוסיתא. ההפוגה הראשונה במלחמה נוצלה על ידי חברי עין גב לחיזוק הביצורים ולתוספת אמצעי לחימה. בקרבות עשרת הימים [8-18 ביולי 1948] ספג הקיבוץ הפגזות וצליפות. לחברי הקיבוץ היה ברור כי כל עוד הר סוסיתא מוחזק על ידי הסורים, לא יובטח קיומה מעמדה של עין גב. הסורים אף הם ניצלו את ההפוגה לצורך התבצרות, כולל בהר סוסיתא. הוחלט לכבוש את סוסיתא לפני שהפסקת האש (ההפוגה השנייה) תיכנס לתוקף [18 ביולי 1948], ולשם כך ערכו כמה עשרות ממגיני המשק אימונים בהתקפת לילה.

בלילה שבין ה-17 וה-18 ביולי 1948 נעה מחלקה של 37 חברי עין גב ואנשי עמק הירדן בוואדי מדרום למשלט הסוסיתא והסתערה עליו ממזרח. הסורים שלא ציפו להתקפה מכיוון זה, נסוגו והמשלט נכבש ללא אבדות. למחרת הפגזו הסורים את המשלט וירו עליו אש מקלעים, בלא לגרום לאבדות, אך לא נערכה התקפת נגד.

במקום הוקמה עמדה קדמית של צה"ל שניצלה את המבנה הטופוגרפי השולט של סוסיתא. משלט הסוסיתא שימש כמאחז ביטחוני של מדינת ישראל עד לכיבוש רמת הגולן במלחמת ששת הימים. שני מבני הבטון המזוין שנבנו בשנות החמישים היוו את מבני העמדה הצבאית במקום עד 1967 ומשמשים למשלחת הארכיאולוגית עד היום הזה. צורת ושיטות בנייתם הם תוצאה של האילוצים שהיו למתכננים ולבונים על הגבול הסורי הפעיל. המבנים תוכננו וניבנו בבטון המזוין ואבני בזלת וכללו מקומות מוגנים במפלס קומת המרתף של שני המבנים.

המחנה הצבאי תוכנן על ידי אבשלום טאהו (שהיה לאחר מכן פרופ' בטכניון) וכלל שבעה מבנים (שמתוכם נבנו רק שניים). המבנים תוכננו ביצירות ובאבן בזלת על מנת להשתלב בסביבה הטבעית באתר, ובמקור תוכננו להיות בעלי גג קל חד שיפועי" (מתוך תיק תיעוד רט"ג ורשות העתיקות).

מדיניות שימור למטולה במסגרת אישור תכנית מתאר מקומית חדשה

בשנת 2011 הוחלט במשרד הבינוי והשיכון לערוך תכנית מתאר מקומית חדשה למטולה. המועצה לשימור נאבקה תחילה כנגד התכנית מאחר ולא שותפו בה יועץ שימור והתייחסות שימורית. מאוחר יותר, ובעזרת יועצת השימור של הוועדה המחוזית צפון דאז, אדר' ברכה אור, הוכנס פרק השימור המשמעותי להלן.

במהלך 2019 אושרה לבסוף תכנית ג-17916 תכנית המתאר המקומית החדשה של מטולה. לאחר שנים רבות של הרס המתחם ההיסטורי של מטולה, נכנסו לתוקף במסגרת התכנית "הנחיות עקרוניות לפיתוח, שימור ובנייה חדשה במתחם המושבה ההיסטורית" (מתוך פרק מטרות התכנית). התכנית מייעדת את המרכז ההיסטורי של היישוב כ"מוקד התיירותי החשוב של המושבה מטולה, תוך שיחזור רעיון החומה והחצרות הפנימיות ופיתוח הציר הראשי (רחוב הראשונים) ופיתוח מעברי רוחב קיימים וחדשים שיעברו דרך חצרות הבתים ויובילו אל עבר החומה שמשני צידי הכביש ממזרח וממערב... החומה תהווה דופן למעבר הולכי רגל הכולל פעילויות תיירותיות כשמנגד תיבנה הבנייה החדשה שתיצור את הדופן הנגדי לציצרת חלל רחוב ציבורי".

המושבה מטולה בשנות ה-40

וכך "באמצעות בנייה חדשה לצד פעולות שימור ושיחזור מבנים ואתרים נבחרים" ייווצר "מתחם שלם שלצד היותו מרכז מסחרי אזרחי משולב לתושבי המושבה יהווה גם מוקד תיירותי מרכזי של המושבה מטולה". התכנית השכיחה להנחות גם על שמירת ערכי הטבע והנוף שבמטולה ובסביבותיה (נחל עיון, נחל משגב, המצוק הדרום מזרחי של הר צפיה ושימור שטחי המטעים שסביב המושבה) באמצעות הוראות לשימור נופי. באמצעות נספח השימור תוחמו מתחמי השימור במושבה. לגבי רחוב הראשונים ההיסטורי נקבע כי תיעשה בעתיד תכנית מפורטת לשימור. ואולם כבר כיום, בזכות תכנית חדשה זאת ובניגוד לשנים עברו, בהן ניהלה המועצה לשימור קרבות מאסף כנגד בעלי המבנים המקומיים והרשות המקומית, לא ניתן עוד להרוס מבנים היסטוריים ולפעול בניגוד לעקרונות השימור שמעלה התכנית החדשה.

התכנית ביוזמת משרד השיכון ומ"מ מטולה, ראש צוות התכנית - אדר' ענת פיק, הכנת נספח השימור - אדר' דנה ליר אלעני (ליר אדריכלים).

מטולה - סטטוטוריה ושמירה שוטפת על הנכסים ההיסטוריים:

כאמור, עד לאישור התכנית הנ"ל, ניהלה המועצה לשימור מאבקים ביזמים ובבעלי מבנים רבים שבקשות הבנייה שלהם היו הרסניות לאופי הבנייה ההיסטורי. אציין את מהנדס הוועדה האזורית לתכנון ובנייה 'אצבע הגליל', אבנר סבג, שהקפיד להפנות את הבקשות לאישורי המועצה לשימור ובכך נמנעו פגיעות רבות במבני רחוב הראשונים, שממילא רבים מהמבנים ההיסטוריים שלו נהרסו בעבר. אחת מפעולות ההריסה אף נעשתה לאחר התערבות מתכנן הוועדה המחוזית צפון דאז, אלכס שפול, שהחליט להתיר הריסה של מבנה מגורים היסטורי ובניית מבנה חדש וזאת לאחר שהוועדה המקומית, בהמשך לעמדת המועצה לשימור, לא אישרה את בקשת בעלי המבנה.

באחד מהמקרים, לאחר שהמועצה לשימור סירבה לאשר בקשת בנייה, ששינתה מהותית את החזית לרחוב של מבנה מגורים היסטורי, שכר בעל המבנה את שירותיו של אדר' אדיב דאוד נקאש.

אדר' נקאש ערך תיק תיעוד מאלף למבנה ועיקרו המלצות והנחיות. הנחיות אלו תאמו את השקפת המועצה לשימור ובעיקרן לאפשר את ניצול אחוזה

הבנייה המוקנים כך שיופנו בעיקר לחזית האחורית והפרטית של המבנה, תוך פגיעה מינימאלית של מופע המבנה לרחוב.

בעל המבנה סירב לקבל המלצות אלה ולשנות את התכנון וכיום הבקשה תקועה. אנו מקווים כי יותר ויותר מבעלי הנכסים ההיסטוריים יבינו את האכזריות של המבנים ההיסטוריים וישכילו לפתח את בתיהם מבלי לפגוע באותם ערכים.

לצד אישור התוכנית, מכירה המועצה המקומית הנוכחית בראשות דוד אזולאי, בחשיבות השימור ומסתייעת במועצה לשימור ובגופי תכנון במיזמים שונים הכוללים שימור מבנים היסטוריים (שימור מגדל המים, תכנון מחדש של הרחוב הראשי עם משרד התכנון של ליגמ, הכנת פרוגרמה למצודת הטיגארט שפונתה ע"י משרד הביטחון ותכנון לשדרוג משמעותי למוזיאון בית האיכר).

שדרוג מוזיאון בית האיכר, מטולה

בית האיכר משמש כמוזיאון המושבה מטולה. בשנים האחרונות שודרג בעזרת משרד מורשת והמועצה לשימור, באמצעות עיצובו מחדש ע"י האמן עמוס ישכיל. בימים אלה ממשיך מיזם שדרוג המוזיאון. בפן הפיסי יפותח השטח שבחזית המבנה ההיסטורי וייבנו תאי שירותים בסמוך לו, וזאת בתיאום עם משרד התכנון ליגמ, המתכנן את מיזם הרחוב ההיסטורי. לצד השיפורים הפיסיים, מירב המימון יועבר לשדרוג וחיזוק התכנים ועיצובם. האדריכלית גילה מרגולין מהמועצה לשימור מתכננת את הפן הפיסי של השדרוג.

טיפול בסדיקה נרחבת באתר חצר תל-חי

בחצר ההיסטורית באתר תל-חי זוהו בשנים האחרונות סדקים עמוקים ונרחבים לאורך קטעים ארוכים במבנים. לאחר טיפולים נקודתיים במבנים עצמם בעבר, הוחלט לאחרונה על טיפול היקפי ומורכב יותר, כזה שיתמודד גם עם תזוזות הקרקע, וינסה לפתור את בעיית הסדיקה בראייה סביבתית-מערכתית. הפעולה העיקרית היא הכנת ביסוס חדש חיצוני של כלונסאות וקורה בצמוד למבנים ההיסטוריים בכדי להתגבר על כשלי החוסרים של הבניה המקורית.

וכך, בשנת ה-100 לקרב תל-חי, תכננה המועצה לשימור (ע"י אינג' דוד שוורץ) טיפול מקיף, שמבוצע בימים אלה (קבלן: חברת סרנגי). המימון למיזם מאגף מורשת במשרד מורשת.

שימור והחייאת מאפייט דן

במהלך 2019 המועצה לשימור, בסיוע אגף מורשת במשרד מורשת ומשרד התרבות, שימרה את המאפיה ההיסטורית של קיבוץ דן. הביצוע כלל בנייה מחדש של צריף המאפיה, טיפול ותיקון של תנור הלבנים ההיסטורי. המאפיה ההיסטורית עתידה לחזור לשימושה המקורי במהרה. חשיבותו של מיזם השימור הנ"ל נובעת, לדעתי, מרצון של קיבוץ להחיות את חצר המשק שלו, המורכבת ממבני שירות היסטוריים שונים, תוך שימור המבנים ובמקרה הנוכחי אף תוך שימור הייעוד המקורי של המבנה. כמו כן, התנור ההיסטורי מצטרף לשורה מכובדת ומתארכת של תנורים היסטוריים ששבים לתחייה כמו באיילת השחר ואתר גשר הישנה. תיעוד: אדר' גלי גלעד, תכנון: אינג' דוד שוורץ מהמועצה לשימור, הטיפול בתנור נעשה ע"י צוות עבודה של המועצה לשימור. ניהול ופיקוח המיזם: ארנון חפץ- מנהל שימור פסי במועצה לשימור.

תודות לצוות השימור הנמרץ של קיבוץ דן וליהודית ארזי - העומדת בראשו.

מאפייט דן כיום

המאפיה לפני העבודות

עקב התיישנותה ושינויים רבים במצב המבנים לשימור מאז תחילת שנות ה-90 יש לחזקה בהוראות נוספות:

1. **חובת הכנת תיק תיעוד** על פי הנחיות מנהל התכנון בעת בקשות חדשות במתחם.
2. **הקמת ועדת שימור** של הרשות המקומית למתחם רחוב הראשונים ולאתרים הנקודתיים האחרים לשימור במושב. ועדה זאת תדון בבקשות, תדרוש את הכנת תיקי התיעוד ובדיקתם ותגבש המלצות טרם הכנסת הבקשות לדיון בוועדת התכנון והבנייה המרחבית. לחילופין או בהיעדר ועדת שימור - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל תקבל על עצמה את הנחיית וליווי הבקשות במתחם ובאתרי השימור.
3. מלבד דיונים עתידיים על המבנים - גם **פיתוח נופי** עתידי במתחם רחוב הראשונים יחויב בהכנת תיק תיעוד ובדיון מקדים ע"י ועדת השימור או ע"י המועצה לשימור.

בית אלחדף, יסוד המעלה

בית אלחדף, מהמפוארים והחשובים שבבתי המגורים שברחוב הראשונים ביסוד המעלה, נמצא כיום במצב הנדסי רעוע ביותר, על סף קריסה. היותו מבנה ללא שימוש מזה שנים רבות ואי הסכמות בין בעלי המבנה השונים הביאוהו למצבו זה.

המועצה לשימור, מתוך דאגה לעתיד המבנה, ביצעה במהלך 2019 סקר הנדסי לבחינת מצבו באמצעות משרד שפר - רונן ובתקווה שמסקנות הסקר יקדמו טיפול מהיר.

תכנית חדשה לאיילת השחר

תכנית מפורטת חדשה לאיילת השחר, תחת צוות של האדריכל דני קידר ממשרד א.ב. מתכננים, נמצאת כיום בשלבים מתקדמים לקראת סיום. לראשונה כוללת התכנית נספח שימור ומדיניות שימור לקיבוץ. יועצת השימור לתכנית, אדר' יעל אלף, ערכה את נספח השימור המרשים. לאחרונה, במהלך התכנון, הנהלת הקיבוץ יחד עם מהנדס מוא"ז הגליל העליון ומהנדס הוועדה המרחבית לתכנון ובנייה הגליל העליון העלו השגות וטענות על נושא השימור. לראיתם, דרישות השימור בתכנית רבות מדי ותגרומנה לסטגנציה בתהליכי הפיתוח העתידיים לקיבוץ.

עמדת המועצה לשימור, כפי שהובעה בדיונים שונים בנושא, שללה טענות אלו וקראה לדבוק בתוכנית: באיילת השחר, מהיותו אחד מראשוני הקיבוצים בישראל ומאחר שנותרו בו מבנים ומתחמים היסטוריים בעלי ערכים גבוהים מאוד, אכן סומנו מתחמים ואתרים לא מעטים לשימור. אם זאת מצאנו כי מדיניות השימור שבתכנית מאפשרת גמישות רבה ומגוון של אפשרויות לטיפול במתחמים ובמבנים ההיסטוריים.

תצ"א מ-1939 של הגרעין ההיסטורי של הקיבוץ (ה'מעגל' הראשון)
מקור: ארכיון קק"ל

יותר מכך, אנו שוללים את הגישה לנושא השימור ככזה הגורם לסטגנציה ומונע פיתוח, כפי שמשקפת בטענות המתנגדים לתכנית. לשיטתנו, שימור ושילוב האתרים ההיסטוריים בפיתוחו העתידי של קיבוץ איילת השחר יאפשר סביבה איכותית ועשירה יותר.

בדיונים שנערכו בוועדה המחוזית צפון על התכנית, נציגת הוועדה המחוזית אדר' סיגלית שפילמן ויועץ השימור שלה, אדר' אמיר פרוינדליך, אכן צידדו וקיבלו מרבית ההמלצות של נספח השימור.

במהלך שנת 2019 אושרה תכנית כוללנית חדשה למושב יסוד המעלה. אמנם, כבר מתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20 אושרה למושב תכנית שעסקה בהיבטי שימור. היתה זאת תכנית חדשנית בהיבט זה בקנה מידה ארצי. הוראות השימור בתכנית זאת התבססו על מחקר היסטורי של האדריכלים. תכנית זאת של האדריכלים רמר ס. דן וד"ר ויטו חיים וולטירא - הכריזה על רחוב המייסדים ביסוד המעלה כעל רחוב לשימור. האדריכלים הכינו מפרטי בנייה של אלמנטים היסטוריים ובזכותם נמנע הרס רב ברחוב הראשונים של יסוד המעלה ונשמרו רבים מהמבנים המקוריים.

בעת הכנת התכנית הכוללנית החדשה ע"י אדר' רותי רוהטין, ביוזמת המועצה המקומית יסוד המעלה, התבקשה המועצה לשימור לסייע בחוות דעת לגבי התוספות והחזוקים הנדרשים ליצירת מדיניות שימור בתכנית. חוות הדעת של המועצה לשימור (להלן), קבעה כי יש להוסיף אתרים נוספים לשימור ולחזק את הוראות השימור שבתוכנית של רמר - וולטירא. חוות דעת זאת הוטמעה בתכנית במלואה:

להלן האתרים הנוספים ביסוד המעלה שסומנו לשימור (מתוך מכתב המועצה לשימור):

"בית העלמין ההיסטורי: בתחומי בית העלמין, בחלקו הצפוני, קבורים ראשוני המושבה החל מכינונה ועד קום המדינה. אצטט מספרו של רן אהרנסון **לכו ונלכה:** "בית העלמין של יסוד המעלה הוא האתר המקורי השמור ביותר במושב. זהו גם האתר החשוב ביותר במקום מתקופת העלייה הראשונה. האתר מביא עדות מוחשית וחייה לגורם בעל החשיבות העליונה בקורותיה - מחלת הקדחת ומאבק הגבורה בה". הכיתוב על המצבות מלמד על תופעות היסטוריות כגון בודדים ומשפחות של יורדים מהארץ ששבו להיטמן בה לאחר מותם, עליית יחידים בני עדות המזרח, עליית הגרים מרוסיה, סיפור מותם של בני המושבה ממחלות וכן שטחים חשופים ומגודרים של קברי ילדי המושבה, שנפטרו בהמוניהם עקב התנאים הקשים ונטמנו ללא מצבות. מצבות תקופת ראשית המושבה הינן ייחודיות גם מבחינה אדריכלית. מדובר על מתחם של כמה עשרות מצבות שכיום נבלע בתוך אזורי קבורה חדשים יותר. אנו קוראים לסמן את המתחם ההיסטורי כמתחם לשימור, לחקור ולתעד אותו ולמנוע קבורה חדשה בו ולמנוע החלפה של המצבות ההיסטוריות. כן חשוב לשמר את מתחמי הקבורה של הילדים, שכיום מסומנים בו בצורה מינימלית.

מזח חולתה: אתר היסטורי שמצוי בימים אלו בעבודות שימור ושיחזור. שריד מוחשי לאגם החולה. ממילא מסומן בתכנית כשצ"פ אך חשוב לסמן לשימור.

מגדל המים - מבנה היסטורי בולט ונישא. נמצא בצמידות למתחם לשימור של רחוב המייסדים כך שהמלצתנו הינה הכללתו במתחם זה או לחילופין סימונו לשימור כמרכיב בודד.

תל שחף - מלבד היותו של המקום אתר ארכיאולוגי וסימונו כשצ"פ בתוכנית - יש עליו עמדת תצפית מבטון מהתקופה הבריטית שיש לסמנה לשימור.

שדירת הכניסה למושב: בין כביש 90 ולאורך המושבה, כ-3-4 ק"מ, קיימת שדירה מרשימה, מורכבת מאקליפטוסים, דקלים וברושים. בתכנית שבנדון מסומן ציר זה כ"דרך 9119". למרות ההתייחסות לשדרה בנספח הנופי- נמליץ לסמן את השדרה כולה כ"מתחם נופי לשימור". מכאן שבכל פיתוח עתידי של הדרך וסביבתה תתבקש התייחסות מפורטת לשימור השדרה (כולל דיון בוועדת השימור).

רחוב המייסדים: המתחם המרכזי לשימור תכנית ג/6748 היתה פורצת דרך לזמנה (1991) ונחשונה בפירוט ובמחקר היבטי השימור בה (אדר' רמר ס. דן וחיים ויטו וולטירא). התכנית כללה סקר מפורט של מבני המושבה. ואולם

בתוך הקמפוס המערבי של מכללת תל-חי מצויים שרידיה של קבוצת תל-חי ("תל-חי החדשה", "תל-חי למעלה"). השרידים הפיסיים כוללים את חדר האוכל, ארבעה מבני מגורים ועצים מחצר הקיבוץ.

קיבוץ תל חי בחזית ומאחוריו חצר תל חי ועמק החולה מתוך תיק התיעוד ובאדיבות יעל מלצר ממכללת תל חי, צילום משנות ה-50

מבני המגורים שוקמו לפני שנים ע"י המכללה ומשמשים לכיתות לימוד. חדר האוכל ההיסטורי משמש מזה שנים כמרכז ללימודי אמנות וקרמיקה. למבנה זה נוספו תוספות מכל צדדיו וקשה כיום להבחין בחלקי המקוריים. המכללה פנתה למועצה לשימור בבקשת סיוע לשימור המבנה ובמהלך 2019 נערך תיק תיעוד למבנה, מטעם המועצה לשימור, ע"י אדר' גלי גלעדי. חומרים ומידע רב סופקו ע"י יעל מלצר מהמכללה - יוזמת שימור המבנים ההיסטוריים בעבר והיוזמה החדשה. התיעוד המאלף חשף את הסיפור הלא ידוע לרבים של "תל חי החדשה", שהוקמה לאחר הקרב בחצר תל-חי ובשלבם מאוחרים יותר שימשה את עליות הנוער, אכסניית נוער וכבסיס להקמת המכללה.

גליל עליון מזרחי

הגנה על מבנה בעכברה הקדומה:

בפאתי כפר עכברה, מזרח גליל, נמצאת עכברה הקדומה - אתר עתיקות ובו מבנים מהתקופה העות'מנית. חקלאים ורועים מעכברה עושים שימוש במבנים הנושנים. במסגרת מאבק של הרשויות בשימוש זה בצורה לא חוקית - הוצא צו הריסה כנגד אחד מאותם מבנים ההיסטוריים.

בזכות ערנותו של איתמר שועל, מפקח היחידה הארצית לאכיפת דיני התכנון והבנייה במחוז צפון, לערכו של המבנה שיועד להריסה, נקראנו במהלך 2019, סאמר אל הדיב - מנהל מחוז המיעוטים במועצה לשימור ואני, לחוות דעת המועצה לשימור באשר למבנים. להלן מתוך חוות הדעת:

רקע היסטורי סביבתי:

חורבות עכברה, על הגדה המזרחית של נחל עכברה, הן שריד לאתר ארכיאולוגי (יישוב יהודי מימי בית שני ועד התקופה הצלבנית ובהמשך לכך כפר מוסלמי עד מלחמת העצמאות). השרידים כוללים מבנים, מערות מסתור ונקרות הן מימי המרד היהודי בתקופת הבית השני והן מימי פרעות ביהודי צפת, שמצאו מסתור במערות אלו בשנת 1838. הכפר הערבי - מוסלמי של עכברה היה הקטן מבין חמשת הכפרים הערבים שהקיפו את צפת בסוף המאה ה-19. המבנים השלמים הנראים כיום באתר הם מבנים עות'מניים בעלי ערך היסטורי ואדריכלי גבוה מאוד. סביב החורבות הארכיאולוגיות והמבנים העות'מניים קיימת חקלאות מסורתית שמהווה נופ תרבות מרשים. יחד עם הנוף הטבעי סביב, נחל עכברה והצוק, מהווה המכלול מתחם עשיר ואיכותי של טבע ומורשת. יחידת הנוף בה נמצא המתחם - הר כנען רמת רזים - הוגדרה כבעלת ערך גבוה קיצוני.

סטטוריה:

תכנית ג/14476 יער רמת רזים ונחל לימונים, שאושרה בשנת 2008, סימנה את המתחם וסביבתו כ"יער טבעי לשימור". מאחר והמתחם הוכרז כאתר עתיקות רשמי - עכברה, התכנית קובעת כי "כל עבודה שתואם ותבוצע רק לאחר קבלת אישור מנהל רשות העתיקות" וכן, כי "במידה ויתגלו עתיקות המצדיקות שימור... ייעשו ע"כ כל הפעולות המתבקשות מהצורך לשמר את העתיקות".

חוות דעת המועצה לשימור:

המבנה העות'מני, עליו נדרשת חוות דעתנו, הוא מבנה היסטורי בעל ערכים גבוהים מאד לשימור, הן כמונומנט עצמאי של בנייה עות'מנית מרשימה ונדירה בנוף הכפרי ההיסטורי והן בהיותו חלק ממכלול בעל ערכים גבוהים מאוד ברמה הלאומית מבחינת שילוב המורשת והנוף הטבעי. מטעמים אלה המועצה לשימור מתנגדת נחרצות להריסת המבנה ולכל פגיעה במרכיבי המתחם של עכברה הקדומה. המבנה, אם כן, ניצל לעת עתה אבל האתר המרהיב של עכברה הקדומה עדיין מחכה לשימור ולהחייאה.

שימור מגרסת מלכיה

מגרסת מלכיה הוקמה בשנת 1950, כשנה לאחר הקמת קיבוץ מלכיה, והפכה לעוגן הכלכלי הראשי של הקיבוץ בשנותיו הראשונות. ענף המגרסה ניצל את המשאב הטבעי העיקרי של האזור ההררי הטרשי לתעשייה ענפה של סלילת כבישים, תעשיית הבלוקים וחומרי בניין.

המגרסה לאחר עבודות ההצלה מתוך תיק התיעוד שערכה ענת אסתרליס

המגרסה ננטשה לאחר התבססות הקיבוץ ואולם חשיבותה המקומית הניעה את מהלך שימור והחייאת המתחם.

במהלך 2019 (לאחר עבודת התיעוד של ענת אסתרליס ודו"ח גורן, כתבה על המגרסה פורסמה ב"הגלילה" 43) שומרה המגרסה ע"י המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל במימון אגף מורשת במשרד מורשת ובשיתוף מוא"ז הגליל העליון וקיבוץ מלכיה.

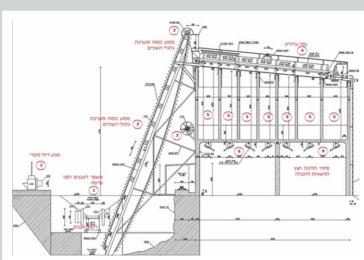
רן חדוותי, איש המועצה לשימור האמון על שימור טכנולוגיות, הצליח, סוף סוף, להגשים את רצונו לשמר את האתר באמצעות מימון אגף המורשת במשרד מורשת. עדיין נותרו חלקים שהמימון לא הספיק לשחזורם כגון מרכיב ריסוק האבנים לפני העלתן על מסוע הכפות.

חברת "מול ההר" היא שביצעה את שימור ושחזור חלקי המגרסה וארנון חפץ, מנהל השימור הפיסי של המועצה לשימור, ניהל את הפרויקט.

מי שיזמה ודחפה את המיזם לאורך שנים היא הסופרת אורה ערמוני ממלכיה ומי שנרתם להוביל את המיזם מטעם המוא"ז הגליל העליון הוא אוהד לבנת - מהנדס המוא"ז.

במהלך 2020 צפויה הקרן לשיקום מחצבות להשלים את עבודות השימור באמצעות פיתוח והכשרה של האתר לביקורים. יו"ר ההנהלה של הקרן יוסי וירצבורגר דאג למימון התב"ע לאתר כאתר ביקור ומנהל הקרן - מיכאל חרל"פ מקדם את ביצוע פיתוח והכשרת האתר העתידית.

אדריכלית התב"ע - רחל דילמניאן, אדריכלית פיתוח האתר - שירי בירן, שתיהן ממשרד אדריכלות הנוף ז'ק רייכר.

הסבר על מרכיבי מתוך תיק התיעוד של ענת אסתרליס

התנגדות לתכנית בנייה במורדות הצפוניים לעיר העתיקה בצפת

תכנית ג/21559 של יזם פרטי ועיריית צפת מציעה נפחי בנייה משמעותיים במורדות הצפוניים של צפת העתיקה. המועצה לשימור כמו גם רשות העתיקות, מתנגדים עצמאיים מצפת ועיריית צפת עצמה הגישו במהלך 2019 התנגדות לתכנית.

הדמייה מתוך בקשת היזמים ישראל קופלר ועיריית צפת

להלן הסיבות להתנגדות מתוך מסמך ההתנגדות של המועצה לשימור:

תכנית מנוגדת לעקרונות התכנוניים לגבי העיר העתיקה, כפי שנקבעו בתכנית המתאר ג/12617

התפיסה התכנונית של תכנית המתאר ג/12617 גרסה כי: "מן הראוי לשאוף ליצירת תכנית דו-קוטבית... 'תכנית העיר המקבילה'. מחד לשמר, לטפח ולפתח במידת האפשר ובזהירות מרבית את העיר ההיסטורית על שלוחותיה, ומאידך להקים עיר מקבילה, גובלת, חדשה".

תכנית ג/21559 סותרת את תכנית המתאר של צפת ואת עקרונות התכנון לעיר העתיקה, קרי שימור של בנייה נמוכה (עד 4-3 קומות מעל פני הקרקע הטבעית על פי סעיף 22.1.1), הגבלת הצפיפות (סעיף 22.1.13) פיתוח מינורי ושמירה על חזית פתוחה מהעיר העתיקה לכיוון הנוף הסובב. התכנית המוצעת, לעומת זאת, מתווה בנייה של 10-11 קומות, צפיפות גבוהה, פיתוח מאסיבי וסגירה של החזית הפתוחה בין העיר העתיקה לבין הנוף הסובב וכל זאת בתחום העיר ההיסטורית.

היעדר דיון בוועדה הארכיטקטונית של צפת

הוועדה הארכיטקטונית של צפת מכוננת מכוח הוראות התכנון ג/552 (תכנית מתאר צפת), ג/1697 (תכנית מתאר העיר העתיקה צפת) ו- ג/1698 (תכנית מפורטת לעיר העתיקה צפת).

התכנית שבנדון נמצאת כולה בתחום העיר ההיסטורית של צפת ומכאן שנדרשים דיון והחלטה של הוועדה הארכיטקטונית של צפת בעניינה. ואולם תכנית זאת מעולם לא הובאה לדיון בפורום זה.

בכך נגרם כשל מהותי מאחר וגוף התכנון הבסיסי בנושאי העיר העתיקה - הוועדה הארכיטקטונית לצפת העתיקה - לא היה מעורב באישור תכנית כה משמעותית בהיבטי ההשפעה על העיר ההיסטורית, היבטי אזורי החיץ ועל הנצפות והתצפות של העיר ההיסטורית.

אי התייחסות לתכנית על רקע קידום תכנית מתאר כוללנית חדשה לצפת
במכתבו של יו"ר הוועדה המחוזית צפון לראש העיר צפת מתאריך 17 באפריל 2017 נכתב כי תוכנית חדשה מקודמת בימים אלה ע"י לשכת התכנון המחוזית, כולל תכנית מפורטת לצפת העתיקה. תוכנית זאת "תבטיח פיתוחה למען התושבים והמבקרים, תוך שימור ערכיה התרבותיים כנכס לאומי ובינלאומי... **ביתניים, עד שכל הליכי התכנון הללו יסתיימו, צפויה לנו תקופת מעבר מאתגרת, שבמהלכה עלינו להקפיד על שמירת נכסיה של צפת.**"

לפיכך בכוונת הוועדה המחוזית להפעיל את סעיפים 77 ו-78 לחוק התכנון והבנייה עקב תהליך תכנון התכנית הכוללנית החדשה.

מכאן, שתכנית כה משמעותית ומהותית כתכנית ג/21559, על היבטי הפיתוח בעיר ההיסטורית, עקרונות התכנון באזורי החיץ שלה, ההיבטים הנופיים והיבטי הנצפות שבה, ראוי שלא תאושר בנקודת זמן כה קריטית. ראוי כי תכנית זאת תיבחן מחדש בעתיד, על רקע מדיניות התכנון לצפת ולעיר ההיסטורית שלה, כפי שיגובשו בתוכנית המתאר הכוללנית החדשה.

פגיעה באזור החיץ

אזור התכנית שבנדון מצוי בשטח נופי בעל ערכיות גבוהה. מדובר על שטח משופע מאוד שמעליו נגלית העיר העתיקה לבאים מצפון וממזרח. יש ערך רב להישארותו של אזור זה כאזור חיץ למרגלות העיר העתיקה וכחלק ממופע העיר כלפי צפון ומזרח.

תפקודו של האזור כאזור חיץ - מגן על השלמות, האותנטיות והערך הלאומי והבינלאומי של העיר ההיסטורית. חשיבותם של גבולות אזור חיץ, אמצעי

הניהול והפיתוח בהם והממשק שלהם עם העיר העתיקה עצמה קריטיים לשימורה.

אזור חיץ, אם כן, ראוי שיהיה מרכיב בסיסי במדיניות השימור והפיתוח העתידיים שיגזרו בתכנית הכוללנית החדשה ולתכנית המפורטת לצפת העתיקה.

פגיעה בנצפות ובתצפות העיר העתיקה

התכנית תפגע בתצפית הייחודית הקיימת כיום מהעיר ההיסטורית על בית העלמין העתיק וכן על המבטים לכיוון המירון ונחל עמוד. פגיעה זאת אינה נופית בלבד אלא גם תרבותית-דתית מאחר שערכיה התרבותיים של העיר העתיקה נובעים מהקשר בין העיר ההיסטורית הבנויה לבין מרכיבי הנוף שסביבה ועל קשרי הנצפות והתצפות שבין העיר לנוף הסובב אותה.

על פי תכנית המתאר ג/12617: "על הוועדה המקומית להורות בכל התכניות למתחמי התכנון השונים או בתכניות מפורטות שתוכנה על שמירה על קווי השקף לנוף ולסביבה. הדבר ייעשה ע"י איסור בנייה מוחלט בקטעים בהם יישמרו קווי ההשקף האמורים או התרת בנייה עד לגובה מסוים, שיבטא בגובה מוחלט או מספר קומות בנייה מותר או לחילופין צורת בנייה ייחודית כגון בנייה מדורגת, מוצללת וכו'" (סעיף 16- שמירה על קווי ההשקף לנוף וסביבה). לגבי העיר ההיסטורית נקבע מפורשות כי "חלה חובת שמירה על קווי ההשקף לנוף בקטעים וחלקים שונים של מתחם תכנון א'" (סעיף 23.1.6).

ואולם תכנית ג/21559 מתעלמת מקווי ההשקף ופוגעת בכך בעקרון התכנוני הנ"ל.

פגיעה נוספת היא תכנונם של קירות תמך בגובה של 10 מ' - מה שנוגד לחלוטין את ההנחיה לשמר את השפה התכנונית של העיר העתיקה על פי תכנית המתאר המאושרת.

לסיכום מדובר על תכנית נקודתית, שנולדה כיוזמה פרטית, ומציעה פיתוח מאסיבי נקודתי ללא הסתמכות על ראייה תכנונית כוללת. יותר מכך, התכנית סותרת מהותית את תפיסת תכנית המתאר הקיימת ועלולה גם, בסבירות גבוהה מאוד, לסתור ולפגוע בתפיסה וביעדים של התכנית הכוללנית העתידית.

התכנית הפוגעת מהותית במופע העיר העתיקה, באזורי החיץ שלה ובקשר שבין העיר ההיסטורית לנוף סביבה.

תכניות דומות שנעשו בצפת בעבר, שניתקו את הקשר והמבטים שבין העיר העתיקה לבין הסביבה זכורות עד היום כבכיה לדורות ואנו קוראים להימנע מהישנות של פגיעה קשה בערכיה של העיר העתיקה של צפת.

דיון ההתנגדויות טרם נערך עד היום אך אנו מאמינים כי עוצמת הטיעונים וריבוי המתנגדים יביאו לבסוף לביטול התכנית.

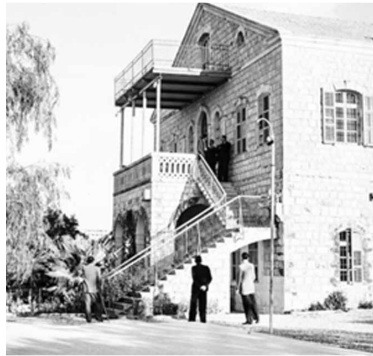
אני מודה לנאמנת השימור עצמונה וקסמן שבתאי שהביאה לידיעת את דבר הדיון בתכנית וממתנגדות התכנית מטעם קבוצת תושבים עצמאית.

בית התנ"ך בצפת

בשנים האחרונות מטפלת המועצה לשימור בשימור מספר מבנים של האדריכל הטמפלרי גוטליב שומאכר, אם במתחם בוסל שבצפת או מעון ורטן שבנצרת.

לבקשת ראש העיר צפת, שוקי אוחנה, שהחליט לשמר ולהחיות את אחד מהמבנים ההיסטוריים היפים והחשובים שבעיר שהערכה שתוכנן גם הוא בידי שומאכר, התגייסה המועצה לשימור לסייע לעירייה בתכנון שימורו של מבנה בית התנ"ך בצפת.

המבנה שימש כנראה למגורים של משפחה

מלון סידטל, 1946

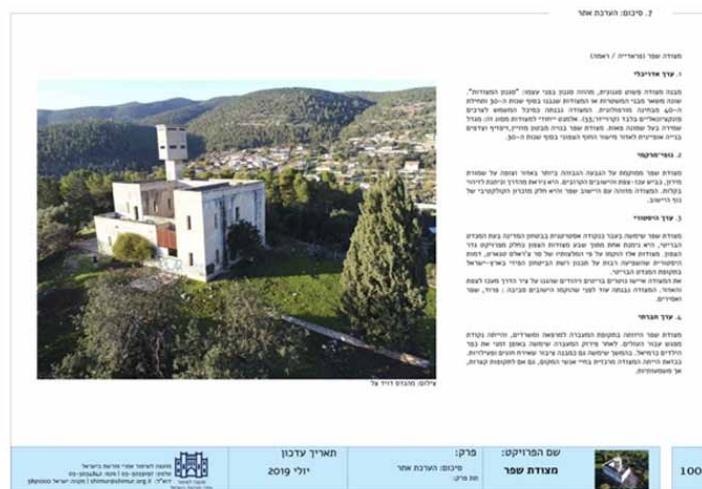
אמידה במיוחד או אולי למגורי דמות ממערך השלטון העות'מני בתור הזהב של שלהי המאה ה-19. זאת ניתן ללמוד מהעושר והמונומנטליות של המבנה לצד מיקומו בפסגת ההר, בסמוך למצודת צפת. בתקופת המנדט הבריטי הוסב המבנה לשמש כמלון וכמסעדה ולקראת סוף התקופה למועדון קצינים.

עיקרם: עצי ברוש ורסק גזם מדילול יער ברעם הסמוך ואדמה מקומית. הוא הוקם על בסיס גדר נמוכה מאבן ובטון שצורתה משושה, שהגדירה את רחבת הדגל של היאחזות הנח"ל שקדמה לקיבוץ.

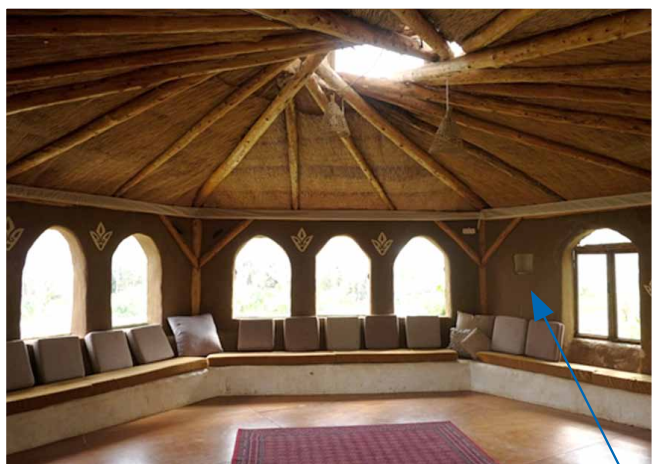
התכנון הסולארי-פסיבי מאפשר מקסימום כניסת שמש בחורף ומינימום בקיץ. הוא תוכנן לאוורור פסיבי בקיץ על ידי מיקום חלונות נפתחים בכיוון הרוח הקיצית הדומיננטית וחלונות אור ואוורור עליונים לימי קיץ בהם הרוח אינה נושבת. תאורת לד מאירה את החלל, חימום המבנה בקמין עצים מדילול מקומי.

חמישה מקורותיו
בנויים ביציקה
של בוצ' ורסק גוס
שפותחה במיוחד
למבנה זה. הקיר
השישי בנוי בולי עץ
עם מליטת אדמה,
בשיטה שפותחה גם
היא במיוחד למבנה
זה. כל החלונות
במבנה ממוחזרים
(חלונות) רכבת

במהלך קרבות תש"ח השתלט כוח פלמ"ח על המבנה ומשם המשיכה הלחימה על העיר.

בית הבוץ בקיבוץ צבעון

צילום: עדי סגל

תכנית כוללנית לכפר ראמה

בתחילת 2019 אושרה תכנית כוללנית 260-0343491, בעריכת משרד האדריכלים קורן - מילול, לכפר ראמה. לתכנית נכתב נספח שימור מאלף ע"י האדריכלים עבד בדראן ואמיר סרוג'י מהמשרד החיפאי דה - אידיאה לאבז.

בדראן וסרוג'י הבחינו בין כמה רמות שימור להלן:

1. מתחם הכפר העתיק:

ריכוזם של ממצאים ארכאולוגיים או אוספים וחשיפתם בפני קהל תורמים מאוד בעיצובה של תרבות. הסמטאות המחברות בין המבנים בגלעין העתיק יוצרות מרחב משולב של פעילות, זיכרון, והתנסות ושמירתן בעלת חשיבות שאינה נופלת משימור המבנים. יחד הם יוצרים מערך עדין ומסורתי של יחסים בין פרטי וציבורי.

רשימה חלקית לערכים שראויים לשימור בתוך גלעין הכפר העתיק:

הסימטאות, סימטאות הנוף, מעברים, החצרות ההיסטוריות (פטי-חוש), מבני הסובאט, הרחוב המסחרי הישן, מבנים חשיבות ובתיים היסטוריים, עיטורים, הבוסתנים ההיסטוריים והבירות. (ראה תמונות בדף הבא).

חצרות הפטיו

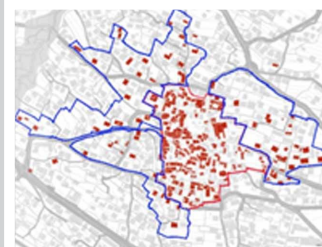

2. אתרים מחוץ לגלעין העתיק:

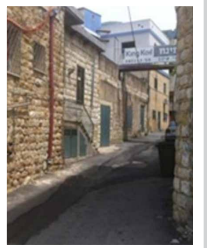
בדראן וסרוג'י זיהו שלושה מתחמים המקיפים את הכפר העתיק ובהם מבנים היסטוריים ובוסתנים.

3. אתרים בהיקף הכפר:

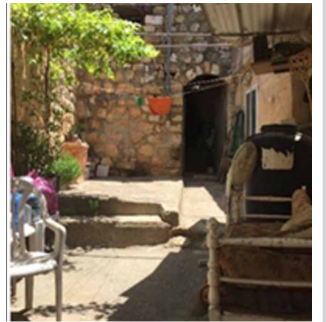
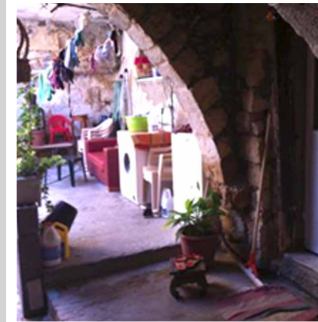
לאתרים אלה ערכי טבע ונוף ייחודיים, בחלקם שרידים ארכאולוגיים, ואדיות, מעיינות ומצפורים נופיים טבעיים.

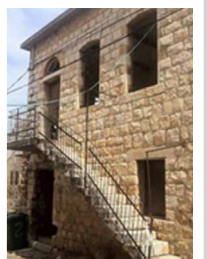
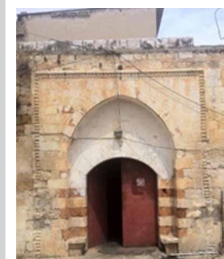
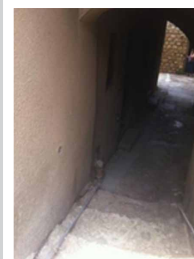
סובאט

סמטאות

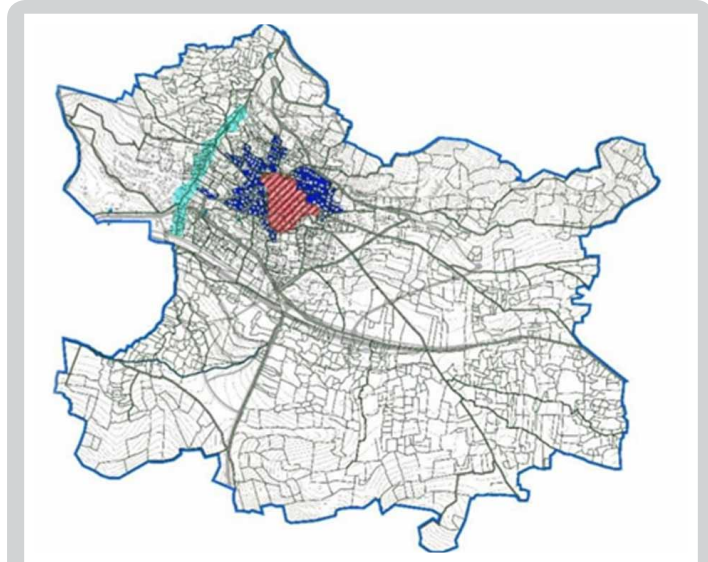
חצרות פטיו

מבנים היסטוריים: עיטורים ומעברים

בוסתנים וסמטאות נוף

חלק הכרחי ובלתי נפרד מקביעת שימור אופיו וערכיו הפיזיים של יישוב היסטורי טמון דווקא בנספח הנופי (ולא רק בנספח השימור).

את הנספח הנופי - סביבתי שבתוכנית החדשה לראמה ביצע היועץ הסביבתי שמואל עין יחב. הנספח הינו מסמך מרשים שמכיל זיהוי למרכיבי הנוף הפיזיים שחשוב לשמר בראמה ובסביבתה. זמן קצר לאחר אישור התכנית, נפטר שמואל עין יחב בפתאומיות. יהיה זכרו ברוך.

המסמך מפרט את חשיבות צומח הבתה הטבעי שמסביב, על מטעי הזיתים, חלקם עתיקים ועל נטיעות עצי הבוסתן. במסגרת זאת נעשה סקר עצים עתיקים שבו מופו המטעים על סמך אחוז עצי הזית העתיקים שבהם.

עוד מציין הנספח תופעה ייחודית של ריבוי מעיינות בראמה וכן יש פירוט על מעיינות, בארות ובורות מים הקיימים בחצרות הכפר הפרטיות.

לצער, סקירת פעילות השימור לשנת 2019 בחטיבת הנוף של גליל מערבי מסתכמת בהרס נכס היסטורי:

בתחילת 2019 דווחתי על כוונה של ראש המועצה המקומית כסרא סמיע להרוס מבנה אבן היסטורי בגלעין הכפר סמיע. למותר לציין שבכפר אין ועדת שימור ואין רשימת נכסים היסטוריים.

במטרה למנוע את הכוונה, נפגשתי עם ראש המועצה, שהבהיר לי כי מהלך זה הוא רק הראשון בסדרה שבואו לפתח את הגלעין העתיק של סמיע לטובת "כבישים רחבים ופיתוח מקומות חנייה". סימטאות הכפר ההיסטוריות ומבני האבן "מפריעים" לכך.

ניסיונותיי להציג גישה, שלפיה דווקא האופי הפיסי ההיסטורי של גלעין הכפר אמור להוות עוגן חברתי מקומי ועוגן לפיתוח עתידי של הכפר בשילוב תיירותי, לא צלחו. כמו כן הצעתי עזרה מקצועית של המועצה לשימור בשימור והחייאת המבנה.

המבנה לפני הריסתו

פנייתי לוועדה המקומית לתכנון ובנייה 'מעלה הגליל' - הסתיימו באכזבה מרה. המבנה נהרס לאחר מספר ימים ולמרות שמדובר בעבירה חמורה - ראש מועצה שהורס מבנה ללא היתר לטובת חניון ללא שום תכנית מאושרת ומבלי להוציא בקשת היתר להריסה ולחניון, לא נעשתה כל אכיפה לפני ההרס למרות מכתביי ואזהרותיי. לא נעשה גם בירור כלשהו לאחר ההרס. זמן קצר לאחר מכן נכנס לתפקיד סאמר אל הייב - מנהל מחוז המיעוטים במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בכדי למנוע הישנות של הרס מבנים היסטוריים נוספים, נפגש סאמר עם ראש המועצה והפעם הגיע להסכמה עימו כי לא יהיה הרס מבנים נוספים ללא אישור המועצה לשימור.

בד בבד החל סאמר לקדם סקר שימור ביישובי המגזר הערבי (מיזם שהתחיל בשנת 2020), שמטרתו לסמן את המבנים והמרקמים ההיסטוריים ביישובים הערביים. הוחלט שכיסרא סמיע יהיה אחד הכפרים הראשונים שבו יבוצע הסקר בתקווה להמשיך שיתוף פעולה עם ההנהגה המקומית והפעם מתוך ידע על המרקם ההיסטורי הקיים ומכאן לייצור של מדיניות שימור במקום הרס.

מישור חוף הגליל

תכנית כוללת לנהריה

בתחילת שנת 2019 אושרה תכנית כוללת חדשה לנהריה, 21011/ג, בעריכת אדר' דסמונד קפלן. יועץ השימור לתכנית

- אדר' משה פודס.

בית משפחת זוגלובק המקורי שנבנה במתכונת בית המגורים המשפחתי בגרמניה. כיום השתנה ואיבד את ערכיו האדריכליים (ארכיון עיריית נהריה)

זאת הפעם הראשונה שמוצעת מדיניות שימור לנהריה במסגרת תכנית כוללת. בנספח מסופר על הרס של רבים ממרכיבי ההיסטוריים והאורבנים המקוריים במהלך השנים.

בנספח השימור כלול סיפור הקמתה של נהריה כתוצאה מעליית יהודי גרמניה בשנות ה-30 של המאה ה-20 ומסופר על המודל שאומץ ליישוב על פי יישוב קטן בספרד, בשם מונטה אלגאידה, כיישוב חקלאי באזור חולות ים. המתכננים, האדר' גרינוולד והמהנדס ציפרי, תכננו את העיר בשנת 1934 על פי עקרונות עיר גנים.

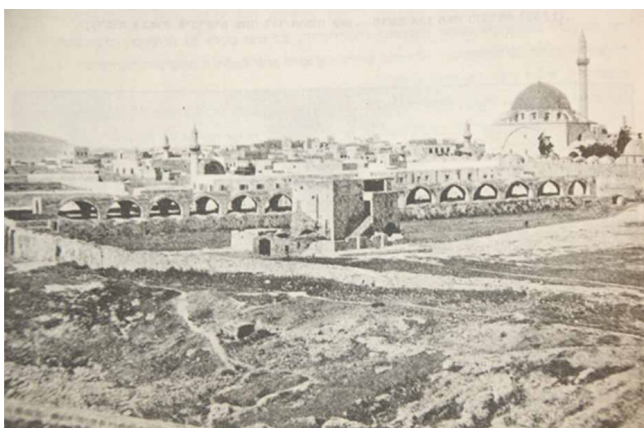
פודס מתאר באמצעות מסמכים, תצלומים ומפות היסטוריים את סיפור הקמתה והתפתחותה של נהריה וכיצד נואשו המתיישבים הראשונים מחקלאות עד מהרה ופנו לפיתוח העיר כעיר תיירות המתבססת על משאב הים.

הנספח מציין ארבעה מתחמי שימור (שדרות הגעתון, גבעת טרומפלדור, גבעת כצלסון והשכונות סביבה וגבעת אושישקין), 15 מבנים לשימור (11 מבנים אחרים שאינם בעלי ערכים אדריכליים או שכבר איבדו את ערכם האדריכלי לדעת פודס מומלצים לשילוט בלבד), וכן 12 אתרי טבע, נוף ועצים. פודס מוסיף לרשימה עוד עשרה אתרים "עתיקים" קרי: ארכיאולוגים ואתרים מהתקופה העות'מנית.

אישור תכנית שימור לשוק הלבן בעכו העתיקה

במהלך 2019 אושרה תכנית שימור 0233494-213 למונומנט השוק הלבן בעיר העתיקה בעכו. התכנית נערכה ע"י אדר' דפנה נבו. אדר' מתי הוד הכין את תיק התיעוד לתכנית.

על פי תיעודו של אדר' הוד, קיבל השוק הלבן את שמו בגלל הטיח הלבן שכיסה את קירותיו כמו גם בגלל היותו מבנה מואר בזכות איכות תכנונו. יש הגורסים כי השם ניתן בהקשר לעבודות ריקוע הנחושות, שהיו אופייניות בו, תוך שימוש במשחה הלבנה "בראסו" (אחד מכינויי המבנה היה אל נחסי-שוק רוקעי הנחושות).

תצפית על עכו העתיקה מצפון- מזרח לעיר, השוק הלבן הינו מבנה הקשתות המאורך בחזית התמונה צילום משלהי המאה ה-19

השוק הנוכחי נבנה ע"י סולימאן פאשה בשנת 1817 לאחר שריפה והרס במבנה השוק הקודם. הוא בנוי מחלל מעבר מרכזי ושתי שורות מבני חנויות משני צידיו תוך שימוש בקמרונות לכל אורכו, המחדירים אור למעבר.

מדובר, אם כן, במונומנט מהמעלה הראשונה. ואולם, מעטים מהמבקרים בעיר העתיקה מודעים כלל לקיומו:

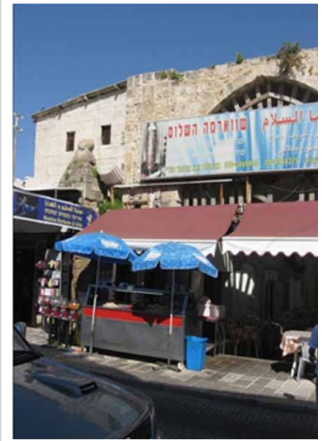
1. החלל המרכזי, שהיה חלל מעבר מרכזי במאה ה-19, בעל איכויות אדריכליות גבוהות כמעבר מקורה, אינו נגיש ומוכר והפך למעין "חצר אחורית" לאיכסון ולהוצאת שולחנות למסעדות ולחנויות שמשני עבריו. כמו כן, בליל של כבלי תשתית ושינויים בפתחים המקוריים פגעו מאוד במונומנט.

2. אגף וחזית צפונים של המונומנט נותרו שוממים בצמידות למגרש חנייה. 3. אגף דרומי הפונה לרח' סאלח א-דין ובו רוב חיי המסחר וההסעדה. ברבות השנים נבנו תוספות בנייה בצורה ארעית ובלתי חוקית וכך נפגע המופע המקורי המרהיב של חזית השוק כלפי הרחוב.

4. כך גם לגבי חזיתות הכניסה ממזרח וממערב: עד היום פגעו תוספות הבנייה הארעיות במופע הסביל שבחזית המזרחית ובמופע פתחי העץ האדירים בשתי חזיתות אלו.

תיעוד ותכנון לשימור- מגדל השמירה והארכיון בשבי ציון

בהמשך לבקשת מושב שבי ציון לטיפול במגדל השמירה ההיסטורי והרעוע ובמבנה ארכיון המושב הצמוד לו, אדר' נעמה נאמן מזרחי, מנהלת מחוז חיפה וגליל מערבי במועצה לשימור, יזמה הכנת תיעוד ותכנון לשימור באמצעות תכנית הסטאג' לאדריכלים במועצה לשימור (ע"י אדר' גילה מרגולין).

חזית מערבית, מצב כיום ותמונה היסטורית
מתוך התיעוד של אדר' מתי הוד

5. היותו של המבנה בצמידות לשער היבשה ולכניסה הראשית, שנפרצה לעיר בימי המנדט, הפכוהו למעין שער כניסה לעיר בעבה, אך מרכיב זה נעלם ברבות השנים עקב המפגעים הנ"ל.

במהלך 2008 נערכו במבנה עבודות הצלה ושימור ע"י החברה לפיתוח עכו. העבודות התמקדו בהצלה ובשימור החלל המרכזי (על פי תכנון משרד האדר' של סעדיה מנדל ז"ל). עם אישור תכנית השימור שואפת העירייה לממש את הפוטנציאל ולהפוך את המעבר המרכזי למעבר תיירותי נגיש ופעיל ולהסדיר את מופע החזיתות.

תכנון התכנית היה מורכב בגלל הרצון של הסדרת החזית הדרומית של המבנה בצורה שתראה את הערכים המקוריים של המבנה אך בו בזמן תמשיך לאפשר לסוחרים ולבעלי המסעדות של היום את צרכיהם (שילוט, גזני צל) בצורה אחידה.

כמו כן מתקנת תוכנית זאת "עוול" של תכניות קודמות, שהתירו הריסת מרכיבים היסטוריים במבנה ההיסטורי על-מנת לאפשר מעבר מצפון ומדרום. התכנית ביטלה את ההריסה ומרכיבים אלו ישומרו.

שער תיק התיעוד של אדר' מתי הוד - החלל המקורה המרכזי לאחר השימור בשנת 2008

מגדל השמירה בשבי ציון

מדובר במבנה חד קומתי בעל שלושה חדרים שבצידו הדרומי מגדל שמירה. המבנה עשוי בטון וטיח. סביב המבנה מצויים מבנים היסטוריים נוספים מיימי המושב הראשונים.

המגדל הוקם בשנת 1940 ושימש כמפקדת ההגנה וכתחנת הנוטרים ביישוב. הבניין הצמוד לו שימש את הנהלת המושב. על פי התיעוד, למבנה ערך אדריכלי למרות סגנונו הפשוט והוא ייחודי בטיפולוגיית מגדלי השמירה של התקופה בישראל. מבחינה נופית

הדמייה משנת 2019 למבנה ולמגדל לאחר עבודות השימור

מרקמית - מדובר בנקודת ציון משמעותית ומרכזית בנוף המושב, בכניסה ובדרך המרכזית ליישוב. מבחינה מקומית ערכם ההיסטורי של המבנה והמגדל בהיותם המבנים הבנויים הראשונים של שבי ציון.

מחשבות על שימור המורשת, ד"ר דרור בן-יוסף, ממנה מורשת מחוז צפון - רשות הטבע והגנים

גישות אנתרופולוגיות חדשות

האם יש לחומר קיום מעבר להיותו נשא של היסטוריה, משמעות או סמל? על שאלות אלו ניסו לענות מספר 'אנתרופולוגים חדשים'. לשיטתם התרבות החומרית בכללותה היא עדות לציביליזציה אילמת שמספרת סיפור בדרכה. לדעתם יש לחדול מלראות בחפצים משרתי מחשבה ולקבל אותם כעומדים בפני עצמם. לאור זאת המוזהה שעל הדלת אינה סמל לקדושה, אלא היא-היא הקדושה. לפיכך נשאלת השאלה האנתרופולוגית מדוע חפץ מסוים או מבנה קיבלו ערך מסוים ברגע היסטורי חברתי ספציפי? שהרי דרך החפץ ניתן להבין גם את אופי התרבות לה הוא שייך ואף מעבר לכך. לאור זאת, אין הגות (דתית או חילונית) שאיננה מושתתת על יחסי גומלין בין החומר לתהליכי העיבוד שלו בידי האדם. מכאן יוצא אפוא שכל מחשבה חברתית מטפלת גם בחומר. גישה זו מבקשת להשוות את חשיבות המופשט לזה הגשמי וליצור

כנגד התפוגגות הזיכרון. החשש הגדול הוא שעל הזיכרון תיפול שכחה ואז עלולים החיים שהיו פעם להישכח ולהידחק על-ידי העולם החדש. שימור המורשת בצורתו המזוקקת הוא למעשה התבוננות פנימית לתוכנו בניסיון להבין את המשך הארוך של תולדותינו האישיים, משחר האדם ועד לרגע זה. התבוננות זו מעוררת מחשבות והרהורים לגבי הנוכח ולגבי העתיד. ביחס לשימור המורשת מול פיתוח וקידמה, נאמנים דבריו המאלפים של יהודה עמיחי, שחקק בשירו את רעיון השינוי הבא:

ביום שבו מת בן-רעוּתִי וְאָמֵר: "אֲנִי רוֹצֶה לְהוֹסִיף שְׁנִים לְעֶשְׂרֵת הַדְּבָרוֹת הַדָּבָר הָאֶחָד-עֶשֶׂר, לֹא תִשְׁתַּנֶּה וְהַדָּבָר הַשֵּׁנִים-עֶשֶׂר, הַשְּׁתֵּנָה, תִּשְׁתַּנֶּה" קֵץ אָמַר אֲבִי וּפְנֵי מִמֶּנִּי וְהָלַךְ וְנִעְלַם בְּמַרְחָקֵי הַמּוֹזָרִים. (יהודה עמיחי, "אבי היה אלוהים")

שימור המורשת הבנויה והרוחנית קשורים זה בזה כפי שקשורים באדם הגוף והנפש. מעשה השימור הוא מכלול של פעולות שתכליתן המשך קיומם לעתיד של אתרים, מבנים ורעיונות בעלי ערך תרבותי, היסטורי, דתי, לאומי, אדריכלי, נוסטלגי ועוד. שימור המורשת בכללותו נוגע בנקודת ההשקפה בין הקדום לקדמה, בין עבר להווה ולעתיד. על מתחם הר הבית בירושלים למשל, נשענים ערכים רבים כגון קדושה, אמונה, דתיות, סיפורי התנ"ך וחז"ל, זהות, אדריכלות, ספרות, רגשות לאומיים, בעלות על הארץ ועוד.

מדוע בכלל לשמר מורשת?

השאלה הגדולה ביחס לשימור המורשת היא מדוע בכלל יש צורך בשימור המורשת ומדוע צריך לזכור אותה? נראה כי התשובה לשאלה זו טמונה בצורך האנושי להגן על הזיכרון ולהיבנות ממנו. המשמרים מבקשים להנציח זיכרון באמצעים גשמיים במטרה לבנות 'חומת אבן'

ביניהם מאזן (אין לראות במופשט אינטליגנטי ובגשמי פרימיטיבי). הפילוסוף הגל טען שהמהלך האנושי הראשוני הוא החפצה Objectification והאדם אינו יכול להימנע מלהחפיץ ומלהפוך את עולמו לממש. לפיכך, חקר והבנת החפץ מייצרים הבנה של התרבות בה פעל האדם ומה שנוצר בתהליך ההחפצה מגלם את האנושי ומייצר אותו.

אתר המורשת

פיתוח אתר המורשת צריך לנהל דיאלוג עם העולם החדש בו הוא קיים. עליו לקחת בחשבון את שינויי הנוף, הבנייה החדשה, שינויי האוכלוסייה, התרבות, השפה, המחקר ועוד. אתר מעין זה נמצא מאותגר על-ידי העולם החדש, ובה בעת גם מאתגר אותו כחוליה ששרדה עולמות קדומים שכבר אינם והגיעה אלינו כשגריר מן העבר. באמצעות אתר המורשת עשוי העולם החדש למלא בתוכו חללים של ריקנות בעקבות השינויים והמהפכות הטכנולוגיות של העת החדשה, המשקפות בימינו את המציאות בעיקר דרך טכנולוגיה ומסכים.

הסכנה שבמיתוס

הצגת אתר המורשת חייבת להיות ביקורתית וכזו העומדת בפני ביקורת. האתר צריך ומוכרח לעורר שאלות וסוגיות בלתי מובנות או בלתי פתורות ולעמוד ביושר מול דעות שונות ומגוונות שאם לא כן, ייתפס כאתר חשוד, מגויס ולא רלוונטי.

יש הרואים במיתוס סיפור כזב המשרת את השלטון הנוכח במטרה לשלוט ולתמרן את ההמון. המיתוס בנוי פעמים רבות על סיפור אחד חד וחלק, ללא עיסוק בפרטי ההיסטוריה המייגיעים והסותרים לעיתים.

אחרים עשויים לראות במיתוס ערך חיובי המחבר בין קבוצות של בני אדם תחת רעיון ערכי משותף. לפי גישה זו גואל המיתוס את היחיד מבידודו ומחזקו דרך תחושה של שותפות גורל שמקורה בעבר והמשכה בהווה ובעתיד.

מיתוס מצדה למשל, מאתגר את מציגי האתר בשאלה האם יש לחזק את מיתוס הגבורה וההתנגדות היהודית של המורדים מול רומא, או שמא יש להציגו כניסיון נואל וחסר תכלית של קנאים שבחרו במוות, תחת הניסיון להגיע לפשרה ולהישאר בחיים.

נראה אפוא שהצגת המיתוס והאנטי-מיתוס עשויים להיות מכפלת כוח בעת הצגת האתר לציבור, שיאלץ לחשוב בעצמו ולחפש את התשובות לסוגיות בתוכו.

דילמת התל

התל הארכיאולוגי הכולל מספר יישובים מתקופות שונות (בתל מגידו למשל, נחשפו שרידיהם של כ-25 שכבות יישוב זו על גבי זו) מעמיד את המשמר והמפתח בדילמה, איזה יישוב/שכבה מבין הרבות יש לשמור ולהציג לציבור? מתן קדימות והדגשה לשכבה מסוימת (מתקופת המקרא למשל) עשוי להתפרש על-ידי רבים כהטיה של הצגת ההיסטוריה וכשימוש מניפולטיבי בארכיאולוגיה ככלי לקידום רעיונות לאומיים, דתיים ואחרים. כמו כן, הצגת התקופות הפרוטו-היסטוריות (כגון התקופה הכלקוליתית) מעידה כי המשמר נוקט

בגישה המדעית - אבולוציונית העומדת לעיתים בסתירה מול הגישה הדתית הגורסת שהעולם נוצר ברבולוציה אלוהית. מכאן עולה שעצם הצגת שכבות התל לציבור כפי שנחפרו, עשויה להיות פגיעה באמונה וברגשות של מגזרים בעלי תפיסות אחרות.

עיקרון התער של אוקאם (Ockham)

תערו של אוקאם הוא עיקרון פילוסופי המיוחס לווייליאם איש אוקאם, נזיר פרנציסקני אנגלי בן המאה ה-14. תערו של אוקאם מהווה כלל מנחה והכוונה בעת חיפוש אחר הסבר לתופעות בתחומים שונים. על פי כלל זה, המנוסח לרוב בעזרת המשפט "אין להרבות בישויות יותר מכפי הצורך", כאשר קיימים הסברים שונים לאותה תופעה יש לבחור בהסבר הפשוט ביותר, אשר מערב את המספר המועט ביותר של מושגים וחוקים. תערו של אוקאם אינו חוק של תורת ההיגיון ומובן מאליו שאינו ניתן להוכחה לוגית, אך יש הרואים בו כלי עזר ממדרגה ראשונה בעבודתו של החוקר.

אתר מורשת מטבעו עשוי להציג ריבוי של תקופות ושל פרשנויות שהצגת כולן עשויה לבלבל את המתבונן ולהותיר בו רושם שלמעשה לא הבין את האתר ואת סיפורו. השימוש בעיקרון התער של אוקאם עשוי למקד את המבט במספר תחנות מרכזיות בתולדות המקום ודי בכך, בשלב ראשון, כדי לאפשר למבקר 'להכיל' את סיפור המקום.

פלקט - חלון - מראה

אתר המורשת יכול להיות פלקט, חלון או מראה (כדעתו של מוקי צור).

במידה ויוצג למבקרים רק פן אחד מאופיו של האתר, יתייחס אליו הציבור כפלקט בעל תמונה סטטית אחת ויש לשער שישכח אותו ברגע שיצא את שערו.

הצגת מגוון הדעות והמחלוקות בתולדות האתר יהפכו אותו לחלון-נוף ממנו ניתן לראות תמונה גדולה ורחבה החוצה הרבה מעבר לגבולות האתר. הרמה הגבוהה של הצגת האתר תפתח את תמונת הנוף אל האקטואלי והרלוונטי לתוך עולמו של המבקר. במקרה זה יהפוך האתר למעין מראה בה יביט המבקר לתוך עצמו ויבחן את מקומו בתוך הרצף הארוך של המורשת ברמה גלובלית ולוקלית כאחד.

הסיכון בבחירת אתרי מורשת עולמית

בחירת אתרי המורשת העולמית (ע"י אונסק"ו) יוצאת מנקודת הנחה שאלו אתרי מופת המצביעים על הגאונות היצירתית של האדם או על ערכים אנושיים ותרבותיים (מוחשיים ומופשטים) בציר הזמן של האדם. ארצות רבות ואתרים רבים מבקשים להצטרף למועדון יוקרתי זה, אך עצם יצירת מדרג הערכים טומן בחובו סכנה של הערכה שיפוטית להישיגי האדם בעולם ותיעדוף תרבויות ואמונות נבחרות על-פני אחרות. רשימת אתרי המורשת העולמיים מגדירה, שלא במודע, את כל האתרים שלא נכנסו לרשימה כאתרים בעלי חשיבות נמוכה יותר. זאת ועוד, היא מנתקת את הפרט מהכלל ומתעלמת והעובדה שאתרי 'המופת' לא פעלו בחלל סגור אלא היו חלק מ'גוף חי' אחד שפעל באותו מקום ובאותו הזמן. אם ניקח את בית הקברות של בית שערים כדוגמה לאתר מורשת

עולמית, הרי שאתר זה לא יכול היה להיווצר אלמלא כלל הפעילות שנעשתה בגליל התחתון בתקופת המשנה, וייחודיות האתר נובעת על רקע 'אפרוריות' יתר בתי הקברות באותו אזור. מדוע אם כך יזכה אתר זה ליתרון יחסי על-פני אתרים אחרים? האם אנשי בית שערים בתקופת המשנה חשובים יותר בעינינו מאנשי כפר חנניה באותה העת? דרוג אתרים על בסיס 'חשיבותם' כמוהו כדרוג בני אדם על סמך עושרם, השכלתם, פרסומם, ייחוסם וכו'.

שימור כל הסיפור

כדרכו של עולם, כל בניין יעבור 'גלגולים' שונים במרוצת 'חיי' ואף אחריהם. האם על המשמר להתעלם מתקופות מאוחרות ואולי אף משלבים שהזיקו ושינו את פניו של הבניין המקורי? לדעתי שימור נכון הוא שימור הסיפור כולו - ככל שהדבר ניתן.

האם מיששה מעלה על הדעת לשחזר ו'לתקן' את החומה שנפרצה בגמלא על-ידי הרומאים בעת המרד הגדול?

גם בניין יפה במקווה ישראל שנבנה לפני 150 שנה, ראוי לו שתשמר בו לפחות פינה אחת עם שרידי טיח בטון גס ומאוחר מלפני כ-50 שנה, מפני שזהו חלק מסיפור הרצף של הבניין וחלק מה-DNA ההיסטורי שלו. אסור, בעיני, לשאוף ל'ניקוי' מוחלט של ההתערבות המאוחרת ולחזרה למצב סטרילי של שלב הבנייה המקורי. ובמילים אחרות, אין לשלב המקורי 'זכות בלעדית' על הנרטיב, ומן הרגע בו נולד המבנה הוא הופך לסך-כל האירועים שפקדו אותו מאז ועד לימינו.

מי יהלל גבורות ישראל?

בעוד מספר דורות ומספר מלחמות, ובהמשך תנופת קידוש הנעורים והשאיפה לחיי-נצח מישוהו עלול לוותר על 'הזקנים שבחבורה', על אתרי המורשת.

האתרים מתפרקים, שימורם ואחזקתם יקרים, הקרקע מצטמצמת ובני האדם מוצאים נחמה בתוך גירווי המסכים המתוחכמים ושפע האינפורמציה.

לאור זאת, מי ישמור על אתרי המורשת? מי יקצה משאבים וזמן לשם טיפוחם? נראה שלא 'חיבור' האתרים ל-DNA של בני-האדם, ילך מצבם וידרדר עד אשר ימחו כליל מעל פני האדמה.

המפתח לקיומם טמון אפוא ברצונו של העם, של הקהילה ושל היחיד לשמרם כרצף סיפורי שלם ורלוונטי. המסקנה הנגזרת מכך היא שעל אתר המורשת 'להתנחל בלבבות' האנשים כחלק מזוהתם האישית והאנושית ארוכת השנים.

ואם פתחנו בדברי יהודה עמיחי, כדאי גם לסיים עם שירו המתאייס למנוחת הנצח של הזיכרון (מתוך: "פתוח סגור פתוח"):

ומי יזכר? ובמה משמרים זכרון? בְּמָה מְשֻׁמְרִים בְּכָלֵל בְּעוֹלָם,

מְשֻׁמְרִים בְּמַלְחָה וּבְסֶפֶר, בְּחֵם גְּבוּהָ וּבְהַקְפָּאָה עֲמֻקָּה

בְּאַטְמִימָה מְחֻלָּטָה, בְּיָבוֹשׁ וּבְחִנְיָטָה.

אֶבֶל שְׁמוֹר הַזְכָּרוֹן הַטוֹב בְּיֹתֵר הוּא

לְשִׁמְרוֹ בְּתוֹךְ הַשְׂכָּחָה שְׁאֵף וְזִכְרָה אַחַת

לֹא תוֹכֵל לְעוֹלָם לְחַדֵּר לְתוֹכָהּ וּלְהַפְרִיעַ אֶת מְנוּחַת הַנֶּצֶחַ

שֶׁל הַזְכָּרוֹן.

כמה וכמה אתרי מורשת בארץ מספרים בין היתר גם את סיפור התקומה. יש אתרים הפועלים במסגרת משרד הביטחון, אחרים מופעלים על ידי עמותות ורשויות מקומיות ויש אתרים שכפי שנראה נעלמו מהעין וממורשת הקרב. כתבה זו מציגה סיפור קרב עלום.

הקרב שעבר מתחת לרדאר של ההיסטוריה - משלט 17 אינו עונה,

עמירם אידלמן וניר קינן

בימים 8-12 באוקטובר 1948 התחוללה במערב הגליל מערכה קשה ועקובה מדם, בה לחמו חיילי חטיבה 7 ומנגד חיילי "צבא ההצלה" הערבי. אירוע זה נותר עלום ולא נרשם בקורות דברי הימים של מלחמת העצמאות. במאמר זה ננסה לעמוד על שאירע ולשפוך מעט אור על מה שנותר בצל.

מספר עמרים: לפני זמן מה נפגשתי בעניין משפחתי עם חברי הטוב מימי השירות הצבאי - גיורא. במהלך המפגש גלשה השיחה לעיסוקי בימים אלו שחלקם נוגע לחקירת פרשיות ממלחמת העצמאות. ידעתי שגיורא חברי יתום מאביו משה (מישקה) מישאלי, שנפל במלחמה זו, אך פרט לכך לא ידעתי מאומה. לשאלתו של גיורא, מה ידוע לי על קרב בילטון בו נפל אביו, התחורר לי שאניני יודע דבר. למען האמת הייתה זו הפעם הראשונה ששמעתי שם זה. כשפניתי לחברי המדריכים כמו גם למורי באוניברסיטה נתברר לי שאכן מדובר בפרשה שנשכחה. איש מהם לא הכיר סיפורו של קרב כזה. יחד עם חברי ניר קינן, פנינו לספרו של אלוף משה כרמל מפקד חזית הצפון בתש"ח "מערכות צפון" וגם שם לא נמצא מאומה. הסקרנות התעוררה ויצאנו לדרך.

בעיסוקינו בהיסטוריה, אנו נתקלים פעמים רבות בפרקים שנשכחו או שלא הוארו מספיק. בכל פעם עולה מחדש השאלה, מדוע? כך גם כאן; מדוע נפקד מקומו של קרב בילטון מדפי ההיסטוריה. מדוע לא סופר אודותיו? לשאלה זו אין תשובה חד משמעית, אפשר רק לשער: אולי מפני שהקרב לא היה חלק מהמבצעים הגדולים, אולי משום שלא שינה את פני החזית, ובסופו ניצבו הכוחות פחות או יותר באותן עמדות בהן ניצבו לפניו. כשמקדישים לדבר מחשבה נוספת, דומה שאין הדבר מפתיע כלל. בתולדות המלחמות, כמו בקורות הזמנים בכלל, ההבדל בין "זכר עולם" ל"תהום הנשייה", תלוי בקיומם או היעדרם של סוכני זיכרון. לעיתים באותו קרב, זכו חלק מהלוחמים והיחידות לתהילת גיבורים, בזמן שכוחות ולוחמים אחרים, מקומם נפקד ופועלם נזנח משך שנים רבות. ללוחמי "חטיבה 7", שנפלו או נפצעו בקרב בילטון - באותה מלחמה ארוכה ומרובת נופלים, לא קמו סוכני זיכרון שיספרו את סיפורם, והוא נשכח. חשבנו שנכון יהיה לחקור וליצור מקום ראוי לאותם שלחמו, נפלו או נפצעו בקרב, ולא פחות מכך לספק מידע למשפחות, שחלקן לא ידעו מאומה על נסיבות נפילתם או פציעתם של יקיריהן. חשוב היה לנו להתייבב "כסוכני זיכרון", להוציא את שנותרו אלמונים אל האור ולהראות שגם אחרי כמעט 72 שנה מקומם לא נפקד.

הרקע לקרב בילטון

בילטון הינה חורבה בגליל המערבי, הממוקמת מעל הגדה הצפונית - מזרחית של נחל שעל. במקום שרידים מהתקופה הכלקוליתית (מהאלף החמישי ועד למחצית הראשונה של האלף הרביעי לפני הספירה) ואילך. בחורבה אפשר לראות את שרידי היישוב העתיק; מבנים, טרסות, בורות מים ומתקנים חקלאיים מעידים על היישוב שהיה כאן לפני. המקום היה חלק מן המהמר של הצלבנים סביב "מבצר המלך" במעיליא. אזכור ראשון למקום נמצא בכתובים במסמך מ-1160 ולאחר מכן ב-1220 שעה שמבצר מעיליא נמכר יחד עם נחלת האדמה בסביבתו למסדר הטיבטוני (נוסד בעכו ב-1198 והיה אחד המסדרים שפעלו בארץ). שמורת בילטון, הנקראת כשמה של החורבה, משתרעת בין ובתוך ערוצי הנחלים שעל ונחת. מעט דרומה לחורבת בילטון עוברת, על גבי שלוחת מעלות, הדרך החשובה בהווה ובעבר, המחברת את מישור חוף הגליל אל מרכזו.

כבר בשלבים הראשונים של מלחמת העצמאות הושמו ישובים יהודיים לא מעטים תחת מצור וביניהם יישובי הגליל המערבי: נהריה, חניתה, שבי ציון, אילון, מצובה ויחיעם. התחבורה לישובים אלה התנהלה, כמו באזורים נוספים בשיירות שלא תמיד הגיעו ליעדן.

באפריל 1948, לאחר חודש של מפלות, החלו כוחות ההגנה וחוד החנית שלה - הפלמ"ח, ליטול יוזמה בכמה חזיתות בו זמנית ולצאת בהתקפות, שיעדן תפיסת השטחים שנועדו למדינה היהודית, והכנה לאפשרות פלישה של צבאות ערב שהייתה צפויה עם סיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל ב-15 במאי 1948.

בחזית הצפון, במזרחו ובמערבו של הגליל, נערכו בחודשים אפריל - מאי 1948, המבצעים "יפתח" ו"בן עמי". במהלך מבצעים אלה, שוחררה העיר צפת, נכבשו מצודת כ"ח והעיר הערבית עכו, ונפרץ במידה רבה של הצלחה, המצור על יישובי הגליל המערבי. באזורים אחרים המשיכו הקרבות עד לכניסתה של "ההפוגה הראשונה" לתוקף ב-10 ביוני 1948. עם סיום ההפוגה, יצאו כוחות צה"ל למתקפה, במספר חזיתות. מתקפה זו נודעה בשם, "קרבות עשרת הימים" (8-18 ביולי 1948), במהלך כבשו כוחות צה"ל בחזית הצפון, במסגרת "מבצע דקל", חלקים מהגליל התחתון ובהם העיר הערבית נצרת, לאחר מכן נכנסה "ההפוגה השנייה" לתוקף.

חטיבה 7, שלוחמה ייקחו חלק בקרב האמור, הוקמה בחופזה בעיצומם של הקרבות במחצית מאי 1948 במטרה להוות "עתודה מטכלית" (כוח שהיה כפוף ישירות למטה הכללי וניתן לניידו ביתר גמישות מחזית לחזית בהתאם לצורך). החטיבה היתה מורכבת משלושה גדודים 71, 72 ו-73 והוקמה מחברי "ההגנה" יוצאי הצבא הבריטי, מתנדבי חוף לארץ - מח"ל, עולים שזה מקרוב באו - גח"ל (גיוס חוף לארץ) ואחרים. שילוב ששיקף נאמנה את תמונת היישוב הצעיר וצבאו. עם הסרת המצור על ירושלים עברה חטיבה 7 לחזית הצפון והתארגנה במשך זמן-מה בעין שמה. עד סוף המלחמה השתתפה כאמור החטיבה במבצע "דקל" ובהמשך "מבצע חירם", שהתנהל בשלהי אוקטובר, בכיבוש מירון, ג'יש (גוש חלב), מלכיה וסאסא.

מאמר זה עוסק בקורותיו של קרב אחד מני רבים. קרב שהתחולל, כפי שצוין בפתיח, בין התאריכים 8-12 באוקטובר 1948, בעיצומה של "ההפוגה השנייה". בפרק זה במלחמה ניצבו במערבו של הגליל, אלה מול אלה, כוחות "צבא ההצלה", כוח צבאי שכלל כ-5,000 מתנדבים, מקבלי שכר, הוקם על ידי "הליגה הערבית", אומן בסוריה ונועד לסייע לערביי פלסטין להתמודד עם הכוחות היהודיים ולמנוע מימושה של תכנית החלוקה. למפקד "צבא ההצלה" מונה הגנרל צ'פואת, אולם הדמות הדומיננטית והמפקד בפועל, היה הקצין הסורי - לבנוני, פאוזי קאוקג', שמפקדתו בתרשיחא. ומולם עמד הכוח של חטיבה 7, שהועברה צפונה לא מכבר, אחרי הקרבות המרים בחזית לטרון.

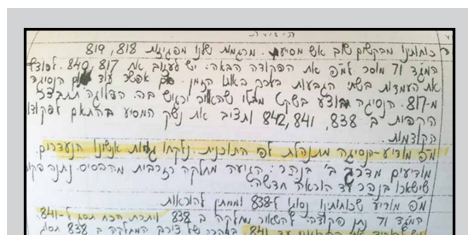
התחקיר שערכנו כלל סיור מעמיק באזור בו התחולל הקרב, איתור מסמכים בארכיון צה"ל וביחידה להנצחת החייל של משרד הביטחון, וביקור בבית הקברות הצבאי בנהריה, שם נקברו הנופלים בקרב בשני קברים. חמישה חללים נקברו בקבר אחים וחלל נוסף, שגופתו נמצאה רק חודש ימים לאחר הקרב, נקבר בקבר שני. מבין הנופלים בחרנו לציין רק את שמו של משה מישאלי, אביו של גיורא, שהיה מפקד הכיתה שאנשיה נפלו בקרב. שמות הנופלים האחרים שמורים עמנו.

אחת השאלות שהתעוררה היא מדוע נטמנו הנופלים בקבר אחים. כאשר בוחנים את סוגיית הקבורה וההנצחה במלחמת העצמאות מסתבר שאין הדבר חריג. נהגו כך מכמה טעמים עיקריים: נסיבות המלחמה הקשות, ריבוי הנופלים, קשיי התנועה בדרכים, ולעיתים קושי בזיהוי הנופלים, הקשו על קיומם של טקסי קבורה מסודרים. במקרים לא מעטים, נקברו החללים בחטף בבית קברות סמוך למקום נפילתם ולעיתים באתר הקרבות עצמו. הטעם השני עקרוני יותר וקשור לתפיסת החברה היישובית - ישראלית הצעירה את עצמה. זו היתה "חברה מגויסת", בה היחיד הכפיף את עצמו, עד ביטול ייחודו ומאווייו, לצרכי הכלל. באווירה זו לא נתפסה קבורת האחים כפגיעה בכבוד החללים ומשפחותיהם, אלא להיפך, בבחינת אחים שנחלצו לתקומת העם, ש"בחייהם ובמותם לא נפרדו". קברי אחים, דוגמת אלה שבמצודת כ"ח, בהר הרצל, בדגניה ובקריית ענבים היו לאתרי מורשת ועלייה לרגל בעלי חשיבות חינוכית וסמלית.

וסיכום שנכתב על ידו ב-18 באוקטובר, עולה תמונת הקרבות המרים סביב חורבת בילטון.

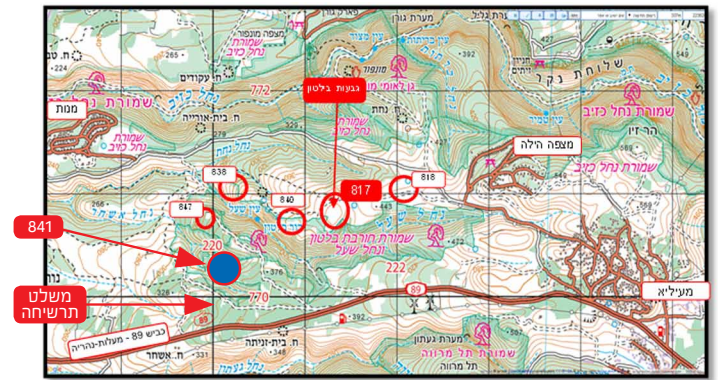
התיקים בארכיון צה"ל: 64, 9.48.65 גודד 71.

בליל שישי ה-8 באוקטובר 1948 בסביבות השעה שמונה ושלושים, יצאה מחלקה 10 מפלוגה ג' בגדוד 71, בפיקודו של בנימין קוך בדרכה למשלט תרשיחא (815). מחלקה זו כללה גם את כיתתו של משה - משיקה מישאלי. בשעה 22:15 עזבה המחלקה מלווה בסייר מגדוד 121, את משלט תרשיחא בדרכה למשלט 817 - בילטון, אליו הגיעה סמוך לשלוש לפנות בוקר ונערכה במקום. בזמן שמחלקה 10 עשתה את דרכה, יצאה בשעה 01:00 חוליה של חיילי הנדסה עם חומרי ביצור, נישאים על גב פרדות, לעבר המשלט על מנת לסייע בביצורו, לקראת התקפה אפשרית של האויב. חוליה זו לא מצאה את דרכה ואנשיה חזרו ב-03:00 לבסיס היציאה. עד השעה 07:00 שבת ה-9 באוקטובר, לא גילה האויב את דבר נוכחותה של המחלקה במשלט. אולם, זמן קצר אחר-כך עברה שיירת חומרים וגמלים של ערבים במרחק כמה מאות מטרים מהמשלט והכוח פתח לעברה באש. מאש זה נפגעו כנראה כמה מאנשי השיירה. ב-08:15 החלה התקפה של כוחות ערבים לעבר משלט 817 מכיוון הכפר מעיליא, מצפון מזרח לבילטון. חלק מיחידות האויב הצליחו לאגף את המחלקה מצפון וממערב ובכך לכתר אותה משלושה עברים. בעיצומו של הקרב הצליח האויב לתקוע טריו בין שתי כיתות המחלקה. מפקד המחלקה והסמל נפצעו והחלה בריחה של חלק מחיילי הכוח, כשחלקם משאירים מאחור את נשקם האישי. האלחוטאי שנפצע השאיר אחריו בנסיגתו את מכשיר הקשר. עוד נתפסו בידי האויב מרגמה ושלושה מקלעים. כוח סיוע ואספקה שיצא עם פרדות לעבר המשלט ב-09:30, נאלץ לסגת כשחלק מאנשיו פצועים ומרי צלפי האויב. במהלך הקרב הצליחו כוחות האויב לכתר את כיתתו של משה מישאלי. כאשר נסתיימה הנסיגה המבוהלת התברר ששישה מאנשי הכיתה נעדרים. סיור שנשלח לעבר המשלט, בסביבות 15:30, בניסיון לאתר את הכיתה, חזר בלא כלום. לאורך יום שבת ה-9 באוקטובר נמשכו חילופי אש בין כוחות האויב באזור בילטון לכוח שישב במשלט תרשיחא. בשעות אחר צהריים והערב הגיע למשלט תרשיחא פלוגה א' מגדוד 71, מתוגברת במחלקה מפלוגה ג' ושתי כיתות מפלוגה ב'. עוד נשלחו מספר מרגמות ומקלעים. אל הכוח התלוו שני סיירים שנשלחו ממטה החטיבה. אלה נועדו להוביל את הפלוגה "המעובה" אל משלטי בילטון: 840, 838 ו-817 שנותרו בשליטת האויב מאז הקרב שהתחולל בבוקרו של אותו היום. מה שאירע יום קודם לכן ליחידות ההנדסה והאספקה חזר על עצמו. אי התמצאות מספקת בשטח מבותר וקשה לתנועה, גרמו לכך שהכוח לא הגיע ליעדו ואחרי שאנשיו נעו בשטח כארבע שעות, התמקמו לבסוף במשלט 841, בערך במחצית הדרך בין משלט תרשיחא לחורבת בילטון ומשלטיה. כך אירע שסייר מגדוד 121, שהוביל שיירת אספקה נישאת על גב פרדות, וכוח הנדסה וביצור, הגיע למשלט 838, מצא אותו ריק ופגש את הפלוגה שחיפש רק בדרכו חזרה, במשלט 841. כוח רגמים שהוביל פגזים על גב שלוש פרדות ונע בנפרד טעה אף הוא בדרכו, חזר לכביש נהריה תרשיחא, ורק בשעות הבוקר הגיע אל משלט 841 בו שהתה הפלוגה. במשך היום נמשכו חילופי אש בין כוחות "צבא ההצלה" לבין הכוח שישב במשלט 841 ובמשלט תרשיחא. בצהרי ה-10 באוקטובר, הגיעו מפקד גודד 71 וקצין המודיעין שלו לביקור אצל פלוגה א' ונספחיה במשלט 841. השניים התרשמו מהקושי להגיע אל המשלט עם אספקה אפילו בעזרת פרדות. בפגישה זו עם מפקד פלוגה א' הוחלט על כיבוש מחדש של משלטי בילטון והחזקתם. לפי התוכנית תכבוש אחת המחלקות באור יום את משלט 838 ותחזיק בו, ושתי מחלקות בסיוע מרגמות ומקלעים

הפקודה לנטוש את המשלטים 817 ו-840 ולפוצץ את העמדות המ"פ מודיעין על איסור גופות הנעדרים
מקור: ארכיון צה"ל

9 לפי התוכנית וכבשה ללא התנגדות את משלט 838. מהתצפית שבמשלט תרשיחא נצפתה התקדמות המחלקה והצופה מציין שההתקדמות לעבר היעד נראתה לא מסודרת. הכוח העיקרי יצא לדרכו בשעה שבע בערב

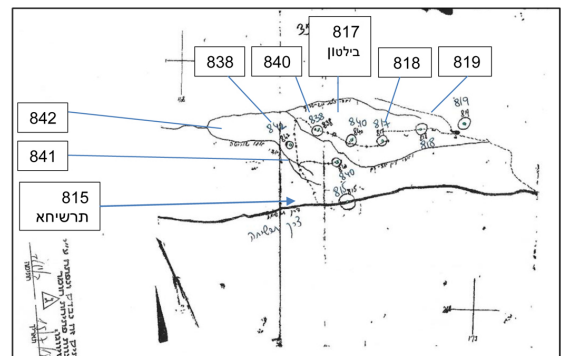
מפת האזור ומיקום המשלטים

אזור הקרב

חשיבות השליטה במשלטי בילטון וטלית לעין. משלטים אלה צופים ושוטטים על הדרך הרוחבית החשובה במערב הגליל. דרך זו מובילה ממישור החוף אל מעלות תרשיחא ומשם לצפת. כל הרוצה לשלוט במרחב זה חייב להחזיק במשלטים אלה.

סיפור הקרבות ושלבי המערכה העיקריים 8-12 באוקטובר 1948

כאמור, במהלך חודשי ההפוגה השנייה התייצב בגליל המערבי קו חזית בין כוחות צה"ל ובהם חטיבה 7, לבין כוחות "צבא ההצלה" שמפקדתם בתרשיחא. במרחב המצומצם בו אנו עוסקים התייצבה החזית באזור בקו יחיעם אילון. "גבעת העץ" - ח'ירבת כניסה, השוכנת צפונית מזרחית לקיבוץ יחיעם, שימשה את כוחות "צבא ההצלה" כנקודת תצפית ואש לעבר הקיבוץ המבודד. מנגד החזיקו כוחות חטיבה 7 בנקודה שכונתה משלט תרשיחא, אותה אנו מזהים בח'רבת בית זינתא, סמוך לכביש נהריה תרשיחא. בדוח מודיעין מסכם של מטה חטיבה 7 מתאריך 27 בספטמבר 1948, נמסר בין היתר, כי משלט תרשיחא הותקף ביריות מכיוון ח'ירבת בילטון, דבר שלא קרה קודם לכן. דוח זה אינו ממוקד לגזרה בה אנו עוסקים ומופיעות בו ידיעות על הנעשה באזור יחיעם, בירוה - כיום אחיוד ומיעאר - כיום יעד. ניתן לשער שניסיון זה של כוחות ערבים לתפוס משלטים באזור בילטון, מצפון לכביש נהריה תרשיחא, ובכך לסכן את הכוח שישב במשלט תרשיחא, היה הגורם שהוביל להחלטה לכבוש משלטים אלה ולהחזיק בהם.

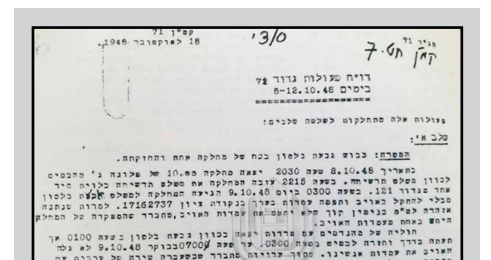

840 - גבעה, 842 - עמדה

819, 818, 815 - משלטים באזור 838 חורבת בילטון

תרשים אזור הקרבות ומיקום המשלטים מקור: ארכיון צה"ל

ארבעה מקורות עיקריים עמדו לרשותנו מארכיון צה"ל ללימוד מהלך הקרבות: תרשים אזור הקרבות ששורטט כנראה על ידי קמ"ח החטיבה ובו נקודות ציון ומספרי המשלטים, דוח קמ"ח (קצין מודיעין) חטיבה 7, דוח קמ"ח גודד 71 ודוח מפקד סוללת תותחי שדה מגדוד 4 בחיל התותחנים. מיומנו המפורט של קצין המודיעין של גודד 71 בחטיבה 7, שנכתב תוך כדי ההתרחשויות,

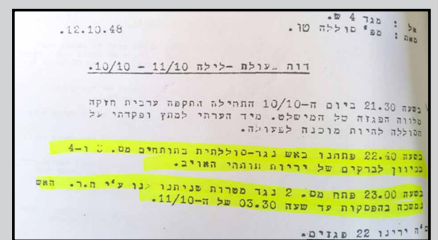
סיכום הפעולה קמ"ח חט' 7 למג"ד 71 וקמ"ח חט' 7 18.10.48
מקור: ארכיון צה"ל

ובסיוע אש מקלעים ומרגמות הצליח לכבוש את שני המשלטים הנוספים בלא אבדות. במשלט 817 נמצאו גופותיהם של חמישה מששת הנעדרים, אנשי כיתתו של מישאלי, שנהרגו יום קודם לכן. האויב השאיר אחריו בנסיגתו כלי נשק ותחמושת ובהם מרגמה צרפתית. הפעם הצליחו להגיע למקום גם אנשי ההנדסה והאספקה, אך התברר כי אין בידם די תיל לגידור ומוקשים לפיצוץ בתים סמוכים בהם יכול היה להתבסס האויב. הקושי להיאחז במשלטים המרוחקים ולבצרם כראוי הביאו את מפקד הגדוד להורות למפקד פלוגה א' להסיג את כוחותיו למשלט 838. תחילה עוד ניתנה הוראה להשאיר במשלט 817 כיתה מוגברת "לשם משיכת אש" אך לבקשת מ"פ א' בוטלה ההוראה זו.

בשעה 01:00 בליל ה-11 באוקטובר, עזב הכוח את גבעת בילטון, כשהוא נושא אתו את חמשת גופות החללים, והתכנס למשלט 838. לאחר חילופי דברים ושיקול דעת, בין מפקד גדוד 71 למ"פ א', החליט האחרון לסגת עם כל אנשיו חזרה למשלט 841, והגיע לשם ב-03:00.

תוך השתלשלות הדברים שתיארנו התרחש אירוע, שבדיעבד התברר כבעל משמעות קשה. כיתת לוחמים שנשלחה למשלט 842 מערבית למשלט 838 ותפקידה היה לאבטח את כוח המרגמות ואת עורפה של פלוגה א', נעלמה. סיור ששלח מפקד פלוגה א' בניסיון לאתר את הכיתה הגיע למשלט 842 ומצא בה ציוד ותחמושת שהופקרו במקום. רק אחר הצהריים הגיעה הכיתה החסרה לנקודה עורפית והתברר שאנשיה ברחו והפקירו את המשלט. בהוראת המג"ד נפרקו האנשים מנשקם והושמו במעצר. בבוקר ה-11 באוקטובר שוב נטלו כוחות "צבא ההצלה" את היוזמה לידיהם. כוח שכלל משוריינים וחיל רגלים, בסיוע אש מרגמות ומקלעים תקף מכיוון מזרח וצפון מזרח את משלט 841 ומשלט תרשיחא. חוליה של האויב הצליחה להסתנן אל אחת העמדות הקדמיות במשלט תרשיחא, שלא היה מוגן די הצורך, הרגה את אחד החיילים מגדוד 121 ותפסה מכשיר טלפון שהיה בעמדה. רק במאמץ גדול נמנע מהאויב להגיע להישג משמעותי יותר וכוחותיו שנסוגו לבסוף, והסתפקו בצליפות והרעשת תותחים לעבר המשלט. פגיעות תותחי האויב, כך מציין קמ"ן 71, היו מדויקות למדי ומהן נהרג אחד החיילים ואחדים נפצעו. בשעות אחר הצהריים של ה-11 באוקטובר ניתנה הוראה למ"פ א' להחזיר את אנשיו ממשלט 841 למשלט תרשיחא. הכוח הגיע למשלט בערב של יום, סביב השעה 08:30. בבוקר ה-12 באוקטובר בשעה 05:00, הוחלפו כל יחידות גדוד 71 ביחידות מגדוד 72 וחזרו להתארגנות בבסיסן.

בשולי הדברים עולה אירוע נוסף שגם בענינו מצאנו מסמכים רבים. במהלך ימי הקרב פעלה במשלט תרשיחא סוללת התותחים ט"ז [לא ברור מה משמעות ט"ז] מגדוד 4 של חיל התותחנים. תותחני סוללה זו שמנתה ארבעה תותחים פעלו החל מה-9 באוקטובר ככוח חיפוי על חיילי גדוד 71 שלחמו במשלטים ובנוסף פעלו נגד תותחי האויב שהוצבו למשטרת תרשיחא ובגבעת העץ. מהתכתובת החריפה ומכתבי התלונה

דוח פעולה - ליל ה-10 - 11 באוקטובר 1948
מקור: ארכיון צה"ל

ההדדיים עולה תמונה קשה של חוסר תיאום ושיתוף פעולה בין כוחות חיל הרגלים של חטיבה 7 לבין כוח התותחנים ומפקדיו. יתירה מזאת, נראה שזלזול והיעדר הערכה הדדית שררו בין מפקדי הכוחות לאורך כל הגזרה. מפקד סוללת התותחנים מלין על כך שאנשיו, אשר צוידו ברובה צ"כ אחד, הושארו חשופים, בלא שנאמר להם דבר, בעמדתם במרחק מאות מטרים בודדים מהאויב. ב-11 באוקטובר, כאשר נפל חלקו המזרחי של משלט

פה נמצא תרמיל הכדור ע"י בנו של אחד מהלוחמים

תרשיחא בידי האויב, היה אך כפסע בינו לבין סוללת התותחנים. הרובה הצ"כי ושלוחים הכדורים בוודאי לא היו מספיקים להגן על התותחנים ואלה היו עלולים ליפול בידי האויב. מפקד הסוללה אינו חוסך את שבת

תרמיל הכדור תוצרת התעשייה הצבאית מ-1948 שחיכה 70 שנה לחשיפתו נמצא בשטח באוגוסט 2018 על ידי אחד מבני הלוחמים

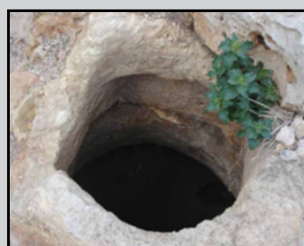
ביקורתו מחטיבה 7 ומעלה טענות קשות מהבחינה הצבאית והאירגונית כאחד: זלזול באויב, חוסר תכנון ומוכנות, בזבוז תחמושת, העדר אספקה ועוד.

במהלך ארבע היממות בהן התרחש הקרב שתיארנו עולה תמונה קשה ומורכבת. בעיות קשות של שליטה ופיקוד, היעדר תיאום עד כדי נתק מוחלט בין כוחות חיל הרגלים לכוח התותחנים וכוחות ההנדסה והאספקה, היעדר

עץ חרוב עתיק בחורבת בילטון
עד אילם להתרחשויות

התמצאות בשטח ומחסור חמור במודיעין איכותי לגבי כוחות האויב. הדרך ממשלט תרשיחא, בו אחזו כוחותינו, אל משלטי בילטון ארכה כשלוש שעות בשטח קשה מצוקי ובלתי מוכר. על אלה יש להוסיף פער גדול ביכולות בין יחידות שפעלו באותו מרחב ואפילו באותה מסגרת גדודית. חלק מהיחידות ביצעו את משימתן כראוי ובאומץ לב ובחלקן התגלו מורד לב והעדר דבקות במשימה, עד כדי בריחה מול פני האויב, הפקרת עורפן של יחידות קדמיות והשארת ציוד לחימה יקר ערך בידי האויב. הסבר, ולו חלקי למצב דברים עגום זה, עולה מן המסמכים שבידנו. החיילים, כך נכתב, הספיקו לעבור הכשרה ברמת אימון הפרט בלבד, בלא שתרגלו אימוני כיתה, מחלקה, פלוגה וגדוד. בהכירנו את ההיסטוריה של חטיבה 7 במלחמת העצמאות אין הדבר מפתיע. החטיבה קמה כפי שסופר בלהט הקרב, בהליך מזורז והוטלה אל משימותיה בלי שעמד לרשותה זמן להתארגנות כל

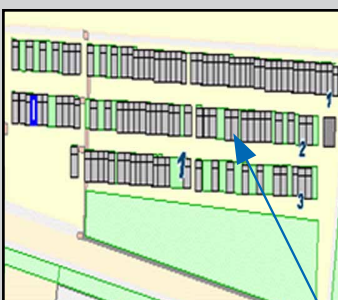

בור מים בחורבת בילטון

קברו של משה משאלי ז"ל
לכבודו ערכנו את המחקר

שכן לאימון מסודר. בקרב זה היה יתרונן של האויב ברור. אנשיו הכירו היטב את השטח, הם תקפו בכוח גדול יחסית והשתמשו היטב באש צלפים ותותחים. גם קווי האספקה ודרך הגעת הכוחות אל אזור הקרב מהכפרים מעיליא ותרשיחא היתה קצרה ונוחה. למרות יתרון זה לא ניצלו כוחות "צבא ההצלה" את הצלחתם לשינוי משמעותי בקו החזית והסתפקו בשמירה על מה שהיה בידם מלכתחילה.

תרשים בית הקברות הצבאי בנהריה ובו קבר האחים

שימור הטחנה המשולשת בקיבוץ הגושרים, אורי ברגר וג'וני פטרסון- רשות העתיקות

שזמן הקמתה ומשך השימוש בה אינו קדום לתקופות אלה.

הטחנה הוגדרה לפני שנים רבות כאתר מסוכן מבחינה הנדסית וכך, על אף שממוקם הוא בלב הפעילות התיירותית של הגליל העליון, לא נכלל במסלול הטיולים האזורי ואף אנשי הקיבוץ חדלו כמעט מלבקר בו. מהלך משולב של חברי קיבוץ הגושרים, המועצה האזורית גליל עליון ורשות העתיקות, הביאו להכללתו של המבנה במיזם "ציוני דרך" של משרד ראש הממשלה, לשימור והצלה של אתרי מורשת בסכנת חורבן. כך, לאורך החודשים אוקטובר - דצמבר 2017, פעל במקום צוות שימור מקצועי של רשות העתיקות, בליווי של למעלה מ-50 מתנדבים מהמכינה הקדם צבאית שבמעין ברוך ומתנדבים בני קיבוץ הגושרים, לייצוב ושיקומה של הטחנה הקדומה.

ואשר הפך והוסב לימים למלון הגושרים, בכניסה לקיבוץ.

גלגלי הכפות של הטחנה הופעלו בלחץ המים שזרמו ונפלו בארובות ויצאו באופן ממוקד ממזרמי עץ דמויי משפך, אשר לא שרדו את 66 השנים שחלפו מאז נראו לאחרונה. אבני הריחיים בטחנה הורכבו מצמדים של חצאי מעגלי בזלת,

מפת איתור

כבר בשנת 1954, תיארו צמד הפרופסורים לעתיד, שמואל אביצור ושוקרי עראף (אז עוד בראשית שנות ה-20 לחייו), את טחנת הקמח שבקצהו המערבי של קיבוץ הגושרים, כאתר חרב וכעזובה ממוטטת. זאת, רק כ-6 שנים לאחר סיום השימוש בה ונטשתה.

חניכי המכינה הקדם צבאית מעין ברוך עם סיום חפירה וניקוי אחד מקמרונות הטחנה

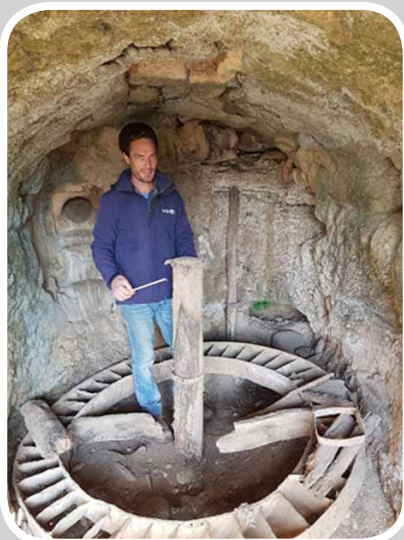
אשר חוברו יחדיו בחבקי ברזל. נראה, שבראשית פועלן של אבני ריחיים אלה היה עוביין כ-35 ס"מ וכשיצאו משימוש היו שחוקות עד כדי עובי של לא יותר מ-5 ס"מ. בחינת המבנה מלמד כי לטחנה המשולשת שני שלבי בנייה עיקריים. לשלב הבנייה הראשון ניתן לשייך את האמה הארוכה יחד עם צמד הטחנות המערביות. בשלב השני נוספה טחנה שלישית לדופן המזרחי של המבנה תוספת זו היא שהעניקה למבנה הטחנה את שמו.

עבודות שימור ומילוי ממשקים על ידי חניכות וחניכי מכינת מעין ברוך

מצבה של הטחנה המשיך, מאז סיום של צמד החוקרים, להידרדר. נזקי מזג האוויר ושיני הזמן פגעו בה. עצים, שיחים שונים ועשבים רבים צמחו בין החרכים שנפערו בין ממשקי אבניה, קירותיה "התנפחו", חדרי הטורבינות של הטחנה התמלאו עפר, פסולת ואבן שמקורה בקמרונות הקירוי שקרסו מעליהם.

טחנה זו, לה אמת מים באורך של למעלה מ-200 מטרים ולה שלושה מנגנוני טחינה מקבילים, אשר גם הקנו לה את שמה: "המשולשת" או "אל מות'לת'ה" כפי שנקראה בשפת בוגיה, היא מהגדולות והמפוארות בצפונה של הארץ. הטחנה שימשה את כלל תושבי צפון של עמק החולה במהלך התקופה העות'מאנית והתקופה

גלגל כפות וציר עץ כפי שנמצאו בחפירת הטחנה

שברים רבים של אבני ריחיים שחוקות, אשר שימשו לריצוף ולבנייה של מתקנים שונים במבנה, כמו גם עובי הקונגלומרט שנצמד כנטיפים לקשת ולתקרות הטחנה, מעידים על אינטנסיביות השימוש בה ועל שלבי שיפוץ משניים. כלי החרס שנאספו במקום, כולם משויכים לבית היוצר הדרום -לבנוני "ראשייה אל הפוחאר", הקיים עד ימינו בחלקו הצפוני של רכס הר דב ואשר מתוארכים באזורנו לתקופה העות'מאנית ולימי המנדט הבריטי. כך שנראה

ניפוי הקרקע מחפירת טחנת הקמח

המנדטורית. היא הייתה בבעלות משפחת האמיר פעור, אשר שכן בארמונו שבצומת וואסט שבגולן ובמבנה המפואר, הקיים בתחומי המשק,

אבני ריחיים במפלס הטחנה אבני ריחיים, שנשברו ויצאו מכלל שימוש, שימשו באחד משלבי השיפוץ של התחנה לריצוף ובנייה

חומרי מליטה הוחדרו אל בין אבני האמה, הקמרונות ההרוסים שוקמו ומערכות הניקוז והובלת המים של הטחנה הוסדרו בשנית. תיאורם של עראף ואביצור מראשית שנות החמישים, אודות הטחנה בה שכבות עפר והרס מכסים את גלגלי הכפות המקוריים, אינם תקפים עוד. המנגנונים הישנים נחשפו, אבני הריחיים שנשברו, אוחדו והוחזרו למקומם המקורי ברצפת הייצור המיוצבת.

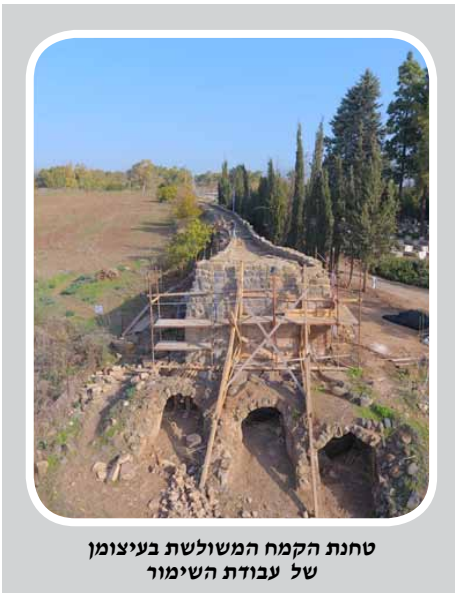
אמת המים של הטבלה - מבט לצפון

קיבוץ הגושרים של ימינו, יושב וחי בתצורתו המודרנית בדומה ליישובי העבר העתיקים שהתקיימו במקום זה, נהנה מן החיים שבסמוך למקורות הירדן. בחפירות ארכאולוגיות, שערכה רשות העתיקות בתחומי הקיבוץ, אותרו

עבודות לשימור וחיזוק הקשת המרכזית במבנה התחנה

ממצאים המעידים על פעילות חקלאית ועל גידול תבואה במקום כבר בתקופה הניאוליתית, אי אז באלף החמישי לפני הספירה. את התבואה לסוגיה מגדלים בשדות שלגדות הנחלים במקום מאז ועד היום ברצף של למעלה מ-6000 שנה. את פעילות טחינת החיטה המקומית לקמח, מבצעים כיום באופן ממוכן וחשמלי במפעלים מרוחקים מהקיבוץ עצמו. את המים הזורמים במקום מנצלים כיום להפקת חשמל בתחנה הידרואלקטרית קטנה שהוקמה בסמוך לקיבוץ. מתישהו בין ראשית החקלאות וההתיישבות במקום לבין היום, למשך כמה מאות שנים, פעלה באתר טחנה מפוארת, ששילבה את כל שקיים במקום למבנה אחד, לסיפור אחד. רגע לפני שנעלם, נשכח והפך לעיי חורבות נערכו פעולות שימור בשיתוף קהילה ונוער לשימורו של המבנה הקדום ולמניעת היעלמותו של הסיפור המקומי הייחודי של אתר זה.

טחנת הקמח המשולשת בעיצומן של עבודות השימור

'תהליך השימור ויעדיו החברתיים'

תואר שני בלימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה, דר' שלי-אן פלג, המרצה של הקורס

והכרות עם המנגנון הישראלי, מדגיש הקורס נושאים הוליסטיים רחבים יותר; מה מקומה ותפקידה של החברה האזרחית בתהליך השימור? כיצד אפשר לשמר את הקשר הקיים בין קהילות מקומיות לבין המורשת התרבותית שאליה הם קשורים? הקשר הזה בא לידי ביטוי בערכים החברתיים, ערכים שניתן להגדיר בשיטות מחקר שנובעים מן העולם האנתרופולוגי או העולם הסוציולוגי. השיטות הללו מאפשרות להבין את יחסי הגומלין של האתרים עם החברה, פוליטיקה וכלכלה, להכיר את המורשת הלא מוחשית, לחפש נרטיבים מגוונים במרחב ולאתר את הזיכרונות האינטימיים והקולקטיביים. לפי הגישה הזאת 'שימור בר קיימא' הינו תהליך שבו החברה האזרחית, גופי השימור והמוסדות שותפים כאחד בהכרות עם האתרים, בתהליך קבלת החלטות על עתידם ועל השימור הפיזי שלהם. לפניכם מאמר של הסטודנט שהשתתף בקורס שמציג תפיסות אלו. בגיליונות הבאים נשלב מידי פעם מפירות המחקר של תלמידי הקורס, שעניינם שימור אתרים במרחב צפון.

רבגוניותם ומספרם הגדול של אתרי מורשת ונופי התרבות בארץ משקפים את קשת הקהילות האתניות והתרבותיות בארץ הם מספרים לנו על זהותנו כיום, על עברנו ועל היווצרות הנוף הישראלי. המקומות הללו הם בעלי ערך אך הם משאב פיזי מתכלה. הם פגיעים ביותר ומאוימים על ידי פגעי טבע ואדם, תהליכי פיתוח מואצים, זיהום, גידול באוכלוסייה, לחצי תירות ופעולות פיתוח לא מבוקרות. בשנים האחרונות הובן שלעניין החברתי יש משקל כבד בתהליך קבלת ההחלטות ובשיקולי ההעדפה במסגרת תהליכי השימור אשר מתקיימים באתרים ארכאולוגיים ובמבנים ההיסטוריים הללו. הובן, שלא מספיק רק לשמר את ההיבטים הפיזיים של נכסי תרבות, ויש להדגיש גם את הקשרים אשר קיימים בין תושבים מקומיים והמורשת הבנויה. הובן, שתהליך שימור הוליסטי מחייב עיסוק הן בעולם הפיזי של מונומנטים, מבנים ומרחבים עירוניים והן בחברה אשר מתגוררת בסביבתם. זוהי הייחודיות בקורס לתואר שני אשר מתקיים בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה. מלבד סקירת תולדות השימור, המסגרות הבינלאומיות

שימור מבנה תחנת רכבת העמק בית שאן - על מה ולמה שם, עמחי קובלינר

הייתה פעילה עד מלחמת העצמאות, לאחריה נעשה ניסיון קצר להפעיל את קו הרכבת עד צמח. הרכבת נסגרה סופית בשנת 1951.

למה לבזבז כסף על הדבר הזה? או המשמעויות התרבותיות והחברתיות של התחנה

בבואנו לבדוק את המשמעויות של התחנה לאנשי העמק ואת החשיבות של שמירת העבר שלה עלינו להבין בראש ובראשונה מהו העבר שלה. על התחנה יש להסתכל בשני מימדים; המימד הראשון הוא כחלק מרכבת העמק, אשר מהווה אלמנט תרבותי היסטורי משמעותי במרחב. המימד השני הוא משמעותה של התחנה עצמה, משמעותה ההיסטורית ומשמעותה לאנשי המקום כיום.

לרכבת העמק משמעויות היסטוריות רחבות: ראשית, היא מהווה מקרה בוחן המעיד על סיפורה של האימפריה העות'מאנית, היא מעידה על המרחב הגיאוגרפי בה שלטה האימפריה, על ניסיונותיה להביא לקדמה ומודרנה ועל הקשיים הכלכליים שלה, שבעטיים גרמניה

מבני התחנה. הדבר ברור לי, כבן לוותיקי העמק לחלוטין, אך נוכחתי לדעת כי לא הכול מקבלים זאת. יש האומרים כי שימור זה הינו בזבז ועדיף להשקיע בקיים. במאמר זה אשיב לטענה זו ולהוכיח כי על מנת לקדם את הקיים עלינו לשמר את העבר וכי העבר הינו משמעותי לימינו אנו.

מיקום התחנה וההיסטוריה שלה

תחנת הרכבת של בית שאן נמצאת צפונית מערבית לעיר בית שאן ומצפון לנחל חרוד, נחל זה עובר בין תחנת הרכבת והמסילה לעיר בית שאן. התחנה היא חלק מתוואי רכבת העמק ההיסטורית שהונחה בשלהי התקופה העות'מאנית ונחנכה ב-1905. הרכבת יצאה מנמל חיפה וחצתה את ארץ ישראל ממערב למזרח. מתחנת בית שאן פנתה הרכבת צפונה עד צמח ומשם פנתה שוב מזרחה והתחברה לרכבת החיג'זית אשר יצאה מתורכיה והגיעה עד העיר מדינה.

תחנת בית שאן נמצאת בקילומטר ה-59 של המסילה והייתה התחנה ה-25 מחיפה¹. הרכבת

בסוכות 2016 ניתן האות ורכבת ראשונה יצאה מתחנת הרכבת בבית שאן אל חיפה. מאורע זה לוה בהתרגשות רבה שלנו, אנשי העמק. אנו, אשר היינו סקפטיים בתחילה ולאחר מכן עקבנו בהתרגשות אחר כל התקדמות והתקדמות בעבודות הנחת המסילה ובניית התחנה החדשה, חשנו כי הנה חוברנו אל מרכז הארץ. שוב לא נהיה מנותקים וזנוחים. שמחנו לראות כי הנהלת הרכבת ייחדה את אחת הנסיעות הראשונות לוותיקי העמק. מחווה זו העידה על הבנה כי לרכבת יש היסטוריה משמעותית. אולם לצערנו נוכחנו כי בזאת הסתיימה המחויבות של רכבת ישראל אל העבר ההיסטורי שלה. כאשר מגיעים אל התחנה ברכב נחשפים רק לחלק קטן מהמבנים ההיסטוריים אשר בשטח. מי שמגיע ברגל נחשף לחלק אחר של המבנים. מבנים אלו עברו שיקום חיצוני רשמי בלבד ואינם מחוברים לתחנה החדשה בצורה אשר ניתן להבין ממנה את העבר ומשמעותו. המבנים מגודרים ואין אליהם גישה מטעמי בטיחות.

במאמר זה אעמוד על המצב כיום. אנסה לענות לשאלה מדוע יש להשקיע משאבים בשימור

של תיירות ותרבות, יכול להוות חיבור בין העבר לעתיד, חיבור בין העבר ההיסטורי החלוצי של ישוב הארץ וחומה ומגדל, אל אלו המכונים חלוצים בעל כורחם, הלא הם אנשי עירות הפיתוח. חיבור בין העבר בו בית שאן הייתה מחוברת אל המרכז חיבור בין העבר בו בית שאן היוותה "תחנה בדרך" אל עבר הירדן³ ולבסוף מתוך החיבור של תושבי בית שאן כיום אל העבר יכולה לצמוח גאוות יחידה, אשר תביא תקווה לעיר.

המצב כיום

באתר קיימים כיום שבעה מבנים, כאשר הרכבת מפרידה בין המבנים (יש לציין כי בתכנון בפועל של רכבת ישראל לא הייתה התייחסות ראויה למתחם ההיסטורי והתכנון התמקד רק בתכנון התחנה החדשה של בית שאן). אף אחד מהמבנים לא עבר שימור בכלל, שלושה מבנים מצפון למסילה עברו רק שיקום למניעת התמוטטות וחפוי אבן חיצוני. מבנה אחד ממזרח למסילה ושניים מדרום.

למסילה עברו שיקום חיצוני מקיף כולל גג חדש. לפי התמונות אמור להיות עוד מבנה שמיני אשר היה המבנה הגדול ביותר במתחם. מבנה זה היה

המפה נמצאה בארכיון הלל שלוש, שבארכיון הציוני המרכזי בירושלים

לחיבור אותה יכולה לעשות הרכבת בין המרכז לפריפריה. הד לדבר זה ניתן לשמוע בנאומו של ראש העיר רפאל בן שטרית בעת חנוכת התחנה המחודשת בסוכות 2016: "זהו יום היסטורי לעיר בית שאן, חג כפול... תושבי בית שאן נרגשים

היא זו אשר מימנה ובנתה את קו הרכבת הזה. כמו כן, הקו הזה מסמל את הקשר הגורדי אותו כרתה האימפריה העות'ומנית עם גרמניה. קשר אשר הוביל את העות'ומנים לברית עם הגרמנים במלחמת העולם הראשונה ולסופה של האימפריה.

במשמעות השנייה שלה רכבת העמק מסמלת את המנדט הבריטי על ארץ ישראל. לאורך שנות המנדט היוותה הרכבת סמל לריבונות הבריטית ועל כן גם הערבים, בתקופת המרד הערבי, וגם היהודים, מאוחר יותר בתקופת תנועת המרי, פגעו במסילה ובגשרים שלה.

לרכבת היו גם משמעויות תרבותיות וחברתיות רחבות. הרכבת היוותה מקום מפגש בין יהודים לערבים. על הרכבת חוברו שירים, סופרו סיפורים ובדיחות רבות. בנוסף היוותה הרכבת חיבור בין המרכז העירוני לפריפריה החקלאית והחלוצית. גם על תחנת בית שאן עצמה ניתן להסתכל במימדים הללו. תחנת בית שאן תרמה לגידול המואץ של העיר בית שאן בתקופה העות'ומנית ובראשית תקופת המנדט הבריטי².

לאורך שנים עמדה התחנה נטושה והייתה לתושבי בית שאן כמעין סמל לניתוק שלהם מהמרכז ולתחושה כי הם אינם מעניינים את המדינה. חיבורה המחודש של בית שאן אל המרכז באמצעות רכבת העמק, מהווה סמל

הצילום באדיבות המוזיאון העירוני בית שאן

התחנה בשיממנה

בעל שתי קומות בו היו משרדי התחנה. עד כה לא הצלחתי לאתר את שרידי המבנה הזה [ראו התייחסות לנושא של מנהל מחוז צפון, שימור אתרים].

ומצפים לצמיחה פריחה ושגשוג שיגיעו יחד עם הגעת הרכבת לעיר. מדובר במחולל שינוי אמיתי ומהותי.

שימור התחנה, שיקומה והפיכתה למרכז פעיל

צילום: באדיבות מוזיאון הרכבת

תחנת בית שאן - 1923-1925

הצילום נעשה על ידי

המבנים הצפוניים

המבנה הדרומי ומגדל המים

המבנה המזרחי

לסיכום, במאמר זה ביקשתי לעמוד על הצורך בשיקום ושימור מבני התחנה. לדעתי שימור זה אינו יכול להתמצות בשימור חיצוני בלבד, אלא צריך להיות שימור המאפשר הגעה וכניסה אל מבני התחנה. שימור אשר לא ישאיר את מבני התחנה רק כמבני בטון ואבן, אלא יגרום למטייל ביניהם להבין את העבר של המסילה, התחנה והעיר בית שאן. שימור כזה מצריך חשיבה מחודשת ורצון אמיתי של כל הגורמים הרלוונטיים⁴. אני מקווה כי מאמר זה יחזיר את הדיון בדבר שימור תחנת בית שאן ואולי אף יוביל לשימור איכותי יותר של המבנים. לאו דווקא במובן הטכני של חזוק המבנים או השימוש בחומרים עדכניים יותר, אלא במובן של הזמנה וחיבור של הציבור אל התחנה והצגת סיפורה.

- ¹ ריבוי התחנות נבע בין השאר מכיוון שרכבת העמק המקורית הייתה רכבת קטור והייתה זקוקה למלא פחם או עצים ומים פעמים רבות במהלך הנסיעה.
- ² גפני ראובן, **נקודה עברית בבית שאן: קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט**, ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2018.
- ³ גם כיום ישנה תכנית להאריך את המסילה ולחברה לירדן.
- ⁴ יש לציין כי המועצה לשימור בשיתוף עם עיריית בית שאן ורשות הניקוז הירדן הדרומי יזמה כבר בשנת 2012 הכנת פרוגרמה להחייאת המתחם ההיסטורי של תחנת בית שאן. הפרוגרמה נערכה על ידי משרד "מעשה שימור". עיקר הפרוגרמה הינה איתור ייעודים למבנים השונים בהתאם לגודלם ולחשיבותם (מרכז מבקרים, בתי קפה, מרכז לרכיבת אופניים וכו'). אולם כאמור בתכנון בפועל של רכבת ישראל לא הייתה התייחסות ראויה למתחם ההיסטורי והתכנון התמקד רק בתכנון התחנה החדשה של בית שאן. לאור זאת יש לבצע פרוגרמה חדשה. פרוגרמה שהוכנה יכולה להוות בסיס לתכנון המחודש.

תגובת מנהל מחוז צפון של המועצה לשימור אתרים אורי בן ציוני:

היה גרוע מאוד. במימון נתיבי ישראל, שניהלה את בניית המתחם החדש - המועצה לשימור הצילה את המבנים ההיסטוריים המעורערים כולל בניית גגות משוחזרים על פי התייעוד ההיסטורי.

בהמשך נאבקה המועצה לשימור אתרים נגד היוזמה להקים מסוף מכולות זמני בתחום המתחם ההיסטורי, ואולם משרד התחבורה ונתיבי ישראל הצליחו להעביר את ההחלטה בוועדות התכנון תוך התחייבות כי יממנו את שימור המבנים שטרם שומרו בפעם הקודמת. ואולם, משרד התחבורה כמו גם נתיבי ישראל, אינם ממלאים את התחייבותם למרות פניות חוזרות ונשנות של המועצה לשימור.

המבנה הגדול, שעמית קובלינר לא מצא, הוא טרמינל הנוסעים מהשלב המקורי - העות'מני. המבנה נהרס על ידי הבריטים, ככל הנראה מכיוון שהיה מעורער, וכתוצאה מכך נבנו מצפון למסילה, על ידי מע"ץ המנדטורי, טרמינל נוסעים ובית למגורי המנהל לצידו.

המועצה לשימור היא היחידה שנאבקה בתוכניות הדורסניות של הקמת התחנה החדשה שלא התייחסו כלל למבנה ההיסטורי. בעקבות מאבק המועצה לשימור הונמכה הסוללה החדשה שעוברת בתוך המתחם ההיסטורי ונבנה בה פתח מעבר להולכי רגל, המאפשר לבקר את המבנים ההיסטוריים שמדרום לסוללה. המאבק הגדול של המועצה לשימור לפני כעשור הביא להצלת שלושה מבנים מהתקופה העות'מנית שמצבם

יוצא לאור על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מחוז צפון

קישור לעיתון בכתובת האתר: www.shimur.org

להפצת הגיליון באמצעות הדואר האלקטרוני יש לשלוח את פרטי הדוא"ל לכתובת:

revital@shimur.org.il | רויטל טל' 03-5086625

מערכת העיתון:

ד"ר אסתי ינקלביץ, אורי בן ציוני, ד"ר שלי אן-פלג

כתובת המערכת:

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משרת נהלל, ת.ד. 865 רמת ישי 3009500

טלפון 04-6415073 | פקס: 04-6514540

כתבות באורך כ- 1200 מילים ניתן לשלוח למערכת estiyani@gmail.com

עורכת העיתון: ד"ר אסתי ינקלביץ

עריכה לשונית: אלינור רדאי בן שאול

עריכה גרפית והדפסה: י.ט.כ. מגדל העמק 04-6540243